भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम्, ... मूढधियां परिनर्द्धनम् ।

ओ३म्

श्री० भारवि विरचितम्.

किरातार्जुनीयम् ।

(सर्गत्रयात्मकम्)

मुरादाबाद नगरस्थ वलदेवार्य्य संस्कृ-
तपाठशालायाः प्रथमाऽध्यापकेन

जीवारामेण शर्मणा

विरचितया

व्याख्यया समलंकृतम्

मुरादाबादनगरे

"लक्ष्मीनारायण" मुद्रणयन्त्रे

मुद्रापयित्वा प्रकाशितम्

प्रथमावृत्तौ ५०० } सन् १९०७ { मूल्य

जयतु वेदमतो भुविभास्करः, ... कलहम्परमेश्वर ! ॥

॥ ओ३म् ॥

किरातार्जुनीयम्

सटीकम् ।

श्रियः कुरूणामधिपस्य पालनीं प्रजासु वृत्तिं यमयुङ्क्त वेदितुम् । स वर्णिलिङ्गी विदितः समाययौ युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः ॥ १ ॥

कुरूणाम् = कुरुजनपदानाम् । अधिपस्य = दुर्योधनस्य नृपतेः । श्रियः = राजलक्ष्म्याः । पालनीम् = प्रतिष्ठापिकाम् । प्रजासु = जनेषु विषये । वृत्तिम् = व्यवहारम् । वेदितुम् = विज्ञातुम् । यम् = वनेचरम् । अयुङ्क्त = नियुक्तवान् । वर्णिलिङ्गी = ब्रह्मचारिवेषधारीत्यर्थः । सः = असौ नियुक्तः वनेचरः = किरातः । विदितः = परवृत्तान्तज्ञानवानित्यर्थः । युधिष्ठिरम् = धर्मराजम् । द्वैतवने = द्वैताख्यतपोवने । समाययौ = सम्प्राप्तः ॥ १ ॥

१–तस्यनिवासइत्यण्प्रत्ययः । जनपदेलुबित्यणोलुप् २–अधिपातिरक्षति. अधि×पा×कः, आतश्चोपसर्गे इति कः । आतोऽलोपइटिचेत्याकारस्यलोपः । ३ क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वांदीर्घोऽसम्प्रसारणं चेत्युणादिसूत्रेण क्विप् । ४–पाल्यतेऽनयेति, पालनी×करणाधिकरणयोश्चेतिल्युट् । टिड्ढाणञितिङीप्‌ताम । ५–प्रजायते इति । प्र×जन×उपसर्गेच संज्ञायामितिडः । ६ वृत×स्त्रियांक्तिन ७ विद् तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामितितुमुन् । ८–यत×अम् । 'त्यदादीनामः' अतोगुणे अमिपूर्वः । ९–वर्णाद्ब्रह्मचारिणीतीनिप्रत्ययः । १०-त्यदादीनामः अतोगुणे, तदोः सः सावनन्त्ययोरित्यनेनतकारस्यसकारः । ११–वनेचरतीति । चरेष्टः, इतिटप्रत्ययः । तत्पुरुषेकृतिबहुलमित्यलुक् । १२ 'अर्शआदिभ्योऽच्' इत्यच् प्रत्ययः । १३-युधिरणे स्थिरम् = युधिष्ठिरम् । हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायामित्यलुक्, गवियुधिभ्यां स्थिरः, इतिषत्वम् ॥ अस्मिन्सर्गे वंशस्थवृत्तम् ॥

कृतप्रणामस्य[1] महीं[3] महीभुजे[4] जितां सपत्नेन[2] निवेदयिष्यतः । नविव्यथे[6] तस्य मनो नहि प्रियं प्रवक्तुमिच्छन्ति मृषा हितैषिणः[5] ॥ २ ॥

कृतप्रणामस्य = कृतनमस्कारस्य । सपत्नेन = रिपुणा-दुर्योधनेन । जिताम् = स्वायत्तीकृताम् । महीम् = वसुमताम् । महीभुजे = युधिष्ठिराय । निवेदयिष्यतः = ज्ञापयिष्यतः । तस्य = वनेचरस्य । मनः = स्वान्तम् । न = नो । विव्यथे = व्यथामगात् । हि = यस्मात् । हितैषिणः = स्वामिहितार्थिनोनराः । मृषा = अलीकम् । प्रियम् = मनोहरम् । प्रवक्तुम् = प्रगादितुम् । नेच्छन्ति = नोवाञ्छन्तीत्यर्थः ॥

द्विषांविघाताय विधातुमिच्छतो रहस्यनुज्ञामधिगम्यभूभृतः । ससौष्ठवौदार्य्यविशेषशालिनीं विनिश्चितार्थामितिवाचमाददे[7] ॥ ३ ॥

रहसि = एकान्ते । असः = असौवनेचरः । द्विषाम् = वैरिणाम् । विघाताय = द्विषांविहन्तुमित्यर्थः । विधातुम् = निहन्तुम् व्यापारं कर्तुम् । इच्छतः = प्रयत्नंकुर्वतः । भूभृतः = युधिष्ठिरस्य । अनुज्ञाम् = आज्ञाम् । अधिगम्य = प्राप्य । सौष्ठवौदार्य्यविशेषशालिनीम् = सुष्ठुभावः सौष्ठवम्. शब्दसामर्थ्यम् । उदारस्यभावः औदार्य्यम् अर्थसम्पत्तिः तयोर्वि-

---

१—कृतः प्रणामः प्रणतिः येन असौकृतप्रणामः तस्य । प्र+णम+हलश्चेतिभावेघञ् । २-सहपतति एकार्थे -इति । पत+नः । सहस्यसः । ३-मह्यते इति मह्+अच्+मह+गौरादिभ्यश्चेतिङीष् । ४—महींभुनक्तीति महीभुक् तस्मैमहीभुजे । ५-हितमिच्छतीतिहितैषिणः हित+इष+णिनिः । ६-लटः सद्वा, इति शतृप्रत्ययः । -व्यथभयचलनयोरितिधातोर्लिट् ।

७ विनिश्चितः,निश्चयीकृतः—अर्थः तात्पर्य्यं यया ताम् ।

शेषः तेन शालते शोभते इति सौष्ठवौदार्य्यविशेषशालिनी ताम् । विनिश्चितार्थाम् = विशेषतः प्रमाणतो निर्णीतार्थाम् । इ॒ = वक्ष्यमाणरूपाम् । वाचम् = वचनम् । आददे = स्वीकृतवान् ॥ ३ ॥

वनेचरोऽवोचत् ।

क्रियासु[1] युक्तैर्नृपचारचक्षुषो[2] नवञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः । अतोऽर्हसि क्षन्तुमसाधु साधु वा हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः ॥ ४ ॥

हे नृप ! हे राजन् ! क्रियासु = कृत्यवस्तुषु । युक्तैः = संलग्नैः । अनुजीविभिः = भृत्यैः। चारचक्षुषः = गुप्तदूतलोचना इत्यर्थः। प्रभवः = स्वामिनः। नवञ्चनीयाः = नोपतारणीयाः । अतः = एतदर्थम् । असाधु = अप्रियम् । साधु = प्रियम्। वा = अथवा। क्षन्तुम् = सोढुम्। अर्हसि = योग्योऽसि । कुतः । हितम् = पथ्यम् । मनोहारि = मनोरुचिरम् । वचः = वचनम् । दुर्लभम् = दुष्प्राप्यम् ॥४ ॥

स किं सखा साधु न शास्ति योऽधिपं हितान्न यः संशृणुते स किं प्रभुः । सदानुकूलेषु[3] हि कुर्वते रतिं[4] नृपेष्वमात्येषु च सर्वसम्पदः ॥ ५ ॥

यः = सखामात्यादिः। अधिपम् = स्वामिनम् । साधु =

---

१ क्रियते यया असौ अस्मिन् इतिवा (डुकृञ् करणेकरणकर्माधि करणादौ च यथा यथं शप्रत्ययः) रिङ् शयग्लिङ्क्षु, इतिरिङादेशः । अचिश्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौवितीयङ् ।

२ चारादूता एव चक्षूंषि लोचनानि येषां ते चारचक्षुषः ।

३ अनुकूलं करोति (अनुकूल + करोत्यर्थेणिच् पचाद्यच्)

४ रमणं रतिः (रम्+स्त्रियांक्तिन् अनुदात्तोपदेशेति अनुनासिकलोपः)

हितम् । नशास्ति = नोपदिशति । सः = असौ । किंसखा । कुत्सितं मित्रम् । (दुर्मन्त्रीत्यर्थः) तथा यः प्रभुः = यः स्वामी हितात् = आप्तजनाद्धितोपदेष्टुः सकाशात् । नसंशृणुते = नशृणोति (हितमितिशेषः) सकिंप्रभुः = असौकुत्सितस्वामी । हि = यतः । नृपेषु = स्वामिषु । अनुकूलेषु = परस्यानुरक्तेषुसत्सु । अमात्येषु = सचिवेषुच । सदा = सर्वदा । सर्वसम्पदः = विश्वविभवाः । रतिम् = अनुरागम् । कुर्वते = कुर्वन्ति ॥ ५ ॥

निसर्गदुर्बोधमबोधविक्लवाः क्वभूपतीनां चरितंक्वजन्तवः । तवानुभावोयमवेदियन्मया निगूढतत्त्वं नयवर्त्मविद्विषाम् ॥ ६ ॥

निसर्गदुर्बोधम् = स्वभावदुर्ग्रहम् । भूपतीनाम् = राज्ञाम् । चरितम् = चरित्रम् क्व = कुत्र । अबोधविक्लवाः = अज्ञानोपहताः । जन्तवः = मादृशाः पामरजना इत्यर्थः क्वापिकुत्रापि नोभयं संघटतइत्यर्थः । तथापि = तदपि । निगूढतत्त्वम् = संवृतयाथार्थ्यम् । विद्विषाम् = अरीणाम् । नयवर्त्म = षाड्गुण्यप्रयोगः । यन्मयावेदि = ज्ञातमिति यावत् । अयम् = इदंवेदनमित्यर्थः । तव = भवतः । अनुभावः = सामर्थ्यम् ॥ ६ ॥

विशङ्कमानोभवतः पराभवं नृपासनस्थोऽपि वनाधिवासिनः । दुरोदरच्छद्मजितां समीहते नयेन जेतुं जगतीं सुयोधनः ॥ ७ ॥

---

१ निगुह्यते संक्रियते इति (नि + गुह + क्त । यस्यविभाषेतिनेट्) ।

२–पराभूयते इतिपराभवनमित्यर्थः परा+भू+भावेअप् । ३दुष्टमासमन्ता दुदरयस्य । पृषोदरादित्वात्साधुः । ४गच्छति कार्य्यत्वाननष्टा भवतीति । गम्× वर्तमानेपृषद्बृहन् । महज्जगच्छतृवच्चेत्युणादिस्थाऽतिप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ततः शतृतुल्यत्वात् उगितश्चेतिङीप् ।

सुयोधनः = (सुखेन युध्यतेस सुयोधनः) दुर्योधनः । नृपासनस्थः = सिंहासनस्थोपि । वनाधिवासिनः = वनमधिवसतीति वनाधिवासीतस्मात् वनस्थात् । राज्यभ्रष्टादपीत्यर्थः । भवतः = त्वत्तः । पराभवम् = पराजयम् । विशङ्कमानः = उत्प्रेक्षमाणः सन् । दुरोदरः = द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरमित्यमरः । तस्यछद्मना = मिषेण । जिताम् = लब्धाम् । जगतीम् = महीम् । नयेन = नीत्या । जेतुम् = वशीकर्तुम् । समीहते = व्यापियते ॥ ७ ॥

तथापि जिह्मः सभवाज्जिगीषया[1] तनोति शुभ्रं गुणसम्पदा यशः । समुन्नयन्भूतिमनार्य्यसं[2]गमाद्वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः[3] ॥ ८ ॥

तथापि = साशङ्कोपि । जिह्मः = वक्रः । वञ्चकइति यावत् । सः = असौदुर्योधनः । भवज्जिगीषया = गुणैर्भवन्तमाक्रमितु मिच्छयेत्यर्थः । गुणसम्पदा = दानदाक्षिण्यादि गुणगरि म्णाकरणेन । शुभ्रम् = विशदम् । यशः = कीर्तिम् । तनोति = विस्तारयति । तथाहि भूतिम् = ऐश्वर्य्यम् । समुन्नयन् = उत्कर्ष मापादयन् । महात्मभिः समम् = सज्जनैः सहेत्यर्थः।साकं सत्रासमं सह इत्यमरः । अनार्य्यसंगमात् = दुर्जनसंसर्गात् । विरोधोऽपि = विद्वेषोऽपि । वरम् = मनाक्प्रियः ॥ ८

कृतारिषड्वर्गजयेन मानवीमगम्यरूपां प[4]द-

१—जेतुमिच्छा जिगीषा तयाजिगीषया ॥ २ ॥ नआर्य्याः अनार्य्याः अनार्य्याणां संगमः, अनार्य्यसंगमः तस्मादनार्यसंगमात् । ३ महानात्मास्वभावो येषांतेमहात्मानः तैर्महात्मभिः ।

४ पद्यते गम्यते यया असौताम् । पद्लतौ×पद्यरिभ्यामविः, इत्यविः प्रत्ययः, तत. पदाविरितिरूपम् । कृदिकारान्तादक्तिनः। इतिपक्षेङीष् तदापदवीतिसिद्धम् ।

वीं प्रपित्सुना । विभज्यनक्तं दिवमस्ततन्द्रिणा
वितन्यते तेन नयेन पौरुषम् ॥ ६ ॥

(षण्णांवर्गः षड्वर्गः) अरीणाम् = अन्तःशत्रूणाम् । षड्वर्गः = कामक्रोधादिः, तस्यजयः कृतोयेन तेन तथोक्तेन विनीतेनेत्यर्थः । अगम्यरूपाम् = पुरुषमात्रदुष्प्राप्याम् मानवीम् = (मनोरिमां मानवीम्) मनूपादिष्टसदाचार क्षुण्णामित्यर्थः । पदवीम् = प्रजापालनपद्धतिम् । प्रपित्सुना= प्रतिपत्तुमिच्छुना । अस्ततन्द्रिणा = (अस्तातन्द्रिरालस्यं यस्यतेनास्ततन्द्रिणा) अनलसेनेत्यर्थः । तेन = दुर्योधनेन । पौरुषम् = पुरुषकारः । (पुरुषस्यकर्म पौरुषं पुरुषकारः उद्योग इतियावत) नक्तंदिवम् = नक्तंचदिवाचनक्तं दिवम्, अहोरात्रयोरित्यर्थः । विभज्य = विभागंविधाय । नयेन = नीत्या । वितन्यते = विस्तार्यते ॥ ९ ॥

सखी नित्र प्रीतियुजोऽनुजीविनः समा नमा-
नान्सुहृदश्च बन्धुभिः । ससंततं दर्शयते गतस्मयः
कृताधि पत्यामिव साधु बन्धुताम् ॥ १० ॥

गतस्मयः = निरहङ्कारः । सः = असौदुर्योधनः । संततम् = अनारतम् । साधु = सम्यक् । अनुजीविनः = भृत्यान् । प्रीतियुजः = स्निग्धान् । सखीनिव = मित्राणीव-दर्शयते । लोकस्यति शेषः । (शोभनं हृदयंयेषां तान्सुहृदः) मित्राणिच । बन्धुभिः = भ्रात्रादिभिः । समानमानान् = तुल्यसत्कारान् । दर्शयते । बन्धुताम् = (बन्धूनां समूहो बन्धुनातांबन्धुताम्) कृताधिपत्यामिव = कृतं आधिपत्यं

१—प्रीतियुञ्जन्तितेप्रीतियुजः, तान प्रीतियुजः.

स्वाम्यं यस्यास्तां कृताधिपत्यामिव दर्शयते बन्धूनार्थप-
तीानिवदर्शयते इत्यर्थः ॥ १० ॥

असक्तमाराधयतो यथायथं विभज्य भक्त्या[1] समपक्षपातया। गुणानुरागादिव सख्यमीयिवान्नबाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परम् ॥ ११ ॥

यथायथम् = यथास्वम् । विभज्य = विभागं विधाय । असंकीर्णरूपंविविच्येत्यर्थः । पक्षपातः = (पक्षेपातः पक्षपातः) आसक्तिविशेषः समस्तुल्यो यस्यां सा तथा तया समपक्षपातया । भक्त्या = अनुरागविशेषेण । असक्तम् = अनासक्तम् । आराधयतः = सेव्यमानस्य । अस्य = दुर्योधनस्य । त्रिगणः = (त्रयाणां धर्मार्थकामानां गणास्त्रिगणास्त्रिवर्गः) गुणानुरागात् = तदीयगुणेष्वनुरागात् । सख्यम् = मैत्रीम् । ईयिवानिव = उपगतवानिव । परस्परम् = मिथः । न बाधते = नोविघ्नंयाति ॥ ११ ॥

निरत्ययं साम न दानवर्जितं न भूरिदानं विरहय्य सत्क्रियाम् । प्रवर्त्तते तस्य विशेषशालिनी गुणानुरोधेन[2] विनानसत्क्रिया ॥ १२ ॥

तस्य = दुर्योधनस्य । निरत्ययम् = निर्बाधम् । अमायिकमित्यर्थः । साम = सान्त्वम् । दानवर्जितम् = दानरहितम् । नप्रवर्तते = नवर्त्ति । भूरि = प्रभूतम् । दानम् = धनत्यागः । सत्क्रियाम् = सत्कृत्यम् । विरहय्य = विहाय नप्रवर्त्तते । विशेषशालिनी = अतिशययोगिनी । सत्क्रिया =

---

१ भज्यत इति भक्तिः (स्त्रियांक्तिन्) तया भक्त्या ।

२ गुणानामनुरोधःगुणानुरोधः तेनगुणानुरोधेन। अनु×रुध×घञ्प्रत्ययेकृतेऽनुरोधस्य सिद्धिः॥

आदरक्रिया । गुणानुरोधेन = गुणानुरागेण । विना = अन्तरेण । नप्रवर्तते = नवर्त्तते ॥ १२ ॥

वसूनिवाञ्छन्न वशी न मन्युनास्वधर्म इत्येव निवृत्त[1]कारणः । गुरूपदिष्टेन रिपौ सुतेऽपिवा निहन्ति दण्डेन स धर्मविप्लवम्[2] ॥ १३ ॥

वशी = (वशमस्यास्तीति वशी) दुर्योधनः । वसूनि = धनानि । वाञ्छन् = लोभादित्यर्थः । निहन्तीतिशेषः । तथा मन्युना = कोपेनच । निवृत्तकारणः = निवृत्तलोभादिनिमित्तः । स्वस्य = राज्ञः । धर्म्मः = कर्तव्य इत्येव । गुरूपदिष्टेन = प्राड्विवाकोपदिष्टेन । दण्डेन = दमेन । शिक्षयेत्यर्थः । रिपौ = शत्रौ । सुतेऽपिवा = पुत्रेऽपिवा । स्थितमितिशेषः । धर्मविप्लवम् = धर्म्मव्यातिक्रमम् । अधर्ममिति यावत् । निहन्ति = निवारयति ॥ १३ ॥

विधायरक्षान्परितः परेतरा[3]नशङ्किताकार मुपैतिशङ्कितः । क्रियापवर्गे[4]ष्वनुजीविसात्कृताः कृतज्ञ[5]तामस्य वदन्ति संपदः । १४ ।

शङ्कितः = (शङ्काजातास्य शङ्कितः) अविश्वस्तःसन् । परितः = सर्वत्रस्वपरमण्डले । परेतरान् = आत्मीयान् । अशङ्कानिति यावत् । रक्षान् = रक्षकान् । विधाय = कृत्वा नियुज्येत्यर्थः ॥ अशङ्किताकारमुपैति = स्वयमविश्वस्तोऽपि

---

१ निवृत्तं कारणंयस्याऽसौ निवृत्त कारणः । २—धर्मस्यविप्लवः, उपद्रवः, धर्मविप्लवः, तंधर्म्मविप्लवम् । (वि×प्लु×अप्प्रत्यये कृते सति विप्लवस्यसिद्धिः) ३ परेषु शत्रुषु इतरे अन्ये ते परेतरे तान् परेतरान् ४ क्रियायाः कृत्यस्य अपवर्गाः कार्य्यसमाप्तयः, तेषुक्रियापवर्गेषु ५ कृतम् उपकृतम् जानाति स्वीकरोति यः सः कृतज्ञः कृतज्ञस्यभावः कृतज्ञता ताम् कृतज्ञताम्. (कृत×ज्ञा×क×तल्)

विश्वस्तवदेव व्यवहरणपरमुखेनैव पराभिनक्तीत्यर्थः ॥ क्रियापवर्गेषु = कर्मसमाप्तिषु । अनुजीविसात्कृताः = भृत्याधीनाकृताः। सम्पदः = विभवाः । अस्य = राज्ञो दुर्योधनस्य। कृतज्ञताम् = उपकारित्वम् । वदन्ति = प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥

अनारतं[1] तेन पदेषु लम्भिता विभज्य सम्यग्विनियोगसत्क्रियाः[2]। फलन्त्युपायाः परिबृंहितायतीरुपेत्य संघर्षमिवार्थसम्पदः ॥ १५ ॥

तेन = अमुना राज्ञा दुर्योधनेन । पदेषु = उपादेयवस्तुषु। सम्यक् = यथाहि । विभज्य = विविच्य । विनियोगएव = विशेषनियोगएव । सत्क्रिया = अनुग्रहः । सत्कार इतियावत् । यासांताः । लम्भिता = स्थानेषु सम्यक्प्रयुक्ता इत्यर्थः । उपायाः = सामादयः । सङ्घर्षम् = परस्परस्पर्धम् । उपेत्येव = संप्राप्येव । परिबृंहितायतीः = प्रचितोत्तरकालाः। स्थिरा इत्यर्थः । अर्थसम्पदः = धनविभवाः । अनारतम् = अजस्रम् । फलन्ति = प्रसुवते ॥ १५ ॥

अनेकराजन्यरथाश्वसंकुलं[3] तदीयमास्थाननिकेतनाजिरम् । नयत्ययुग्मच्छदगन्धिरार्द्रतां भृशं नृपोपायनदन्तिनां मदः ॥ १६ ॥

अयुग्मच्छदस्य = सप्तपर्ण पुष्पस्य गन्ध इव गन्धो यस्यासावयुग्मच्छदगन्धिः । नृपाणाम् = राज्ञाम् । उपायनानि- उपहारभूताः=ये दान्तिनः = हस्तिनस्तेषां मदः = दानवारि।

१-न आरतम् , अनारतम्-सततम् (आ×रम्×क्तः, ततोनञ् समास)

२ विनियोगस्य नियोजनस्य सत्क्रियाः विनियोगसत्क्रियाः ।

३ नएकेऽनेके, अनेकेच ते राजन्या अनेकराजन्या स्तेषामनेकेषां राजन्यानाम् रथाश्वाऽश्वाश्चरथाश्वम्-तेन रथाश्वैर्संकुलं व्याप्तमिति यावत् ॥

अनेकेषाम् = बहूनाम् । राजन्यानाम् = क्षत्रियाणाम् । रथाश्वेन = स्यन्दतुरंगेण । संकुलम् = व्याप्तम् । तदीयम् = तस्येदम् । आस्थाननिकेतनाजिरम् = सभामण्डपाङ्गणम् । भृशम् = अत्यर्थम् । आर्द्रताम् = पाङ्किलत्वम् । नयति = प्रापयति ॥ १६ ॥

सुखेनलभ्यादधतः कृषीवलैरकृष्टपच्याइवसस्यसम्पदः। वितन्वातिक्षेममदेवमातृकाश्चिराय तस्मिन्कुरवश्चकासते ॥ १७ ॥

चिराय = बहुकालपर्यन्तम् । तस्मिन् = दुर्योधने । क्षेमम् कल्याणम् । वितन्वाति = करसति । देवः = पर्जन्यएव माता = अम्बा । येषांतेदेवमातृकाः = वृष्ट्यम्बु जीविनांदेशास्तेनभवन्तीत्यदेवमातृकाः।कुरवः = कुरूणांनिवासाः कुरवोजनपदविशेषाः । अकृष्टपच्याः = कृष्टेनहलेन पच्यन्तेइति कृष्टपच्याः तद्विपरीता अकृष्टपच्याइव।कृषीवलैः = कृषकैः। सुखेन = अक्लेशेन । लभ्याः = लब्धुं शक्याः । सस्यसम्पदः = वृक्षादीनां फलानि।दधतः = धारयन्तः। चकासते= सर्वोत्कर्षेण शोभन्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥

उदारकीर्तेरुदयं दयावतः प्रशान्तबाधं दिशतोऽभिरक्षया। स्वयं प्रदुग्धेऽस्यगुणैरुपस्नुता वसू-

---

१ कृषिरर्थेषामस्तीतिते कृषीवलास्तैः कृषीवलैः,कृषिशब्दाद्रजः कृष्यासुतिपरिषदोवलच् इतिवलच् प्रत्ययः वले इतिदीर्घत्वम् ॥

२ उदारा, उत्कृष्टा, कीर्तिः, यशः, यस्य—असौ, उदारकीर्तिः, तस्य, उदारकीर्तेः ॥

३ अभिसमन्ताद्रक्षा=अभिरक्षा तया अभिरक्षया ॥

४–वसुधनमुपमानमुपमायस्याःसौवसूपमानस्तस्य वसूपमानस्य ॥

पमानस्यवसूनि [1]मेदिनी ॥ १८ ॥

उदारकीर्तेः = महायशसः । दयावतः = परदुःखप्रहरणेच्छोः । अतएव प्रशान्तबाधम् = प्रशमितोपद्रवम्, यथास्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । अभिरक्षया = सर्वतस्त्राणेन । उदयम् = वृद्धिम् । दिशतः = अवलोकयतः । वसूपमानस्य = कुबेरतुल्यस्य । अस्य = दुर्योधनस्य । गुणैः = दयादाक्षिण्यादिभिः । उपस्नुता = द्राविता । मेदिनी = पृथिवी । वसूनि = धनानि । स्वयम् = आत्मनैव । प्रदुग्धे = अक्लेशेन दुह्यतइत्यर्थः ॥ १८ ॥

महौजसो[2] मानधनाधनार्चिता धनुर्भृतः संयति लब्धकीर्त्तयः । नसंहतास्तस्य नभिन्नवृत्तयः प्रियाणिवाञ्छन्त्यसुभिःसमीहितुम् ॥ १९ ॥

महौजसः = महाबलाः । मानधनाः = (मानः कुलशीलाद्यभिमानएव धनं येषां तेमानधनाः) । धनार्चिताः = (धनैरर्चिताः धनार्चिताः) सत्कृताः । संयति = संग्रामे । लब्धकीर्तयः = बहुयशस इत्यर्थः । संहताः = मिथः संगताः । स्वार्थनिष्ठा नभवन्तीति न संहताः । भिन्नवृत्तयः मिथोविरोधात् स्वामिकार्यविघातकरा नभवन्तीति न भिन्नवृत्तयः । धनुर्भृतः = धानुष्काः । तस्य = दुर्योधनस्य । असुभिः = प्राणैः । प्रियाणि = मनोहराणि कृत्यानि । समीहितुम् = कर्तुम् । वाञ्छन्ति = ईहन्ते ॥ १९ ॥

१–मेदो यस्य अस्तीति । मेदश्शब्दादिनिप्रत्ययः, ततः, ऋन्नेभ्योङीप् ॥
२ महन्ति बृहन्ति ओजांसि बलानि येषांते महौजसः ।

महीभृतां[1] सच्चरितैश्चरैः[2] [3] क्रियाः स वेद निःशे- षमशेषितक्रियः । महोदयैस्तस्य[4] हितानुबन्धिभिः प्रतीयते धातुरिवेहितं फलैः ॥ २० ॥

अशेषितक्रियः = समापितकृत्यः । (आफलोदयकर्मेत्यर्थः) सः = असौ दुर्योधनः । सच्चरितैः = शुद्धाचारैः । (अवञ्चकैरित्यर्थः) चरैः = प्रणिधिभिः । महीभृताम् = राज्ञाम् । क्रियाः = प्रारम्भान् । निःशेषम् = सकलम् । वेद = वेत्ति । धातुरिव तस्य = दुर्योधनस्य । उद्योगः । महोदयैः = महासमृद्धिभिः । हितानुबन्धिभिः = स्वन्तैरित्यर्थः । फलैः = कार्य्यसिद्धिभिः । प्रतीयते=ज्ञायते २० ॥

नतेनसज्यंक्वचिदुद्यतं धनुः कृतनवाकोप विजिह्ममाननम्[5]। गुणानुरागेण[6] शिरोभिरुह्यते नराधिपैर्[7]माल्यमिवास्य शासनम् ॥ २१ ॥

तेन = राज्ञा दुर्योधनेन। क्वचित् = कुत्रापि । सज्यम् = सहज्यया मौर्व्या। धनुर्नोद्यतम् = नोर्ध्वीकृतम्। आननंवा = वदनंवा । कोपविजिह्मम् = क्रोधकुटिलम् । नकृतम् = ना- अकारि । गुणेषु = दयादाक्षिण्यादिषु। अनुरागेण = प्रेम्णा। नराधिपैः = नृपैः। अस्य = दुर्योधनस्य। शासनम् = आज्ञा।

१–महीं पृथ्वीं बिभ्रति ते महीभृतः–तेषां महीभृताम् ॥

२ सन्ति, सत्यानि, चरितानि,चरित्राणि, तानिसच्चरितानि तैःसच्चरितैः।

३ चरन्तीतिचराः पचाद्यच् तैश्चरैः ॥

४–महान् उदयः उन्नतिर्येषां तानि महोदयानि तैर्महोदयैः ॥

५–कोपेन, क्रोधेन, विजिह्मं, विशेषवक्रं कोपविजिह्मम् ॥

६–गुणानामनुरागः प्रीतिः गुणानुरागस्तेन गुणानुरागेण ॥

७–नराणामधिपा नराधिपास्तैर्नराधिपैः ॥

माल्यमिव = मालेव । शिरोभिः = उत्तमाङ्गैः । उह्यते = धार्य्यते ॥ २१ ॥

सयौवराज्ये नवयौवनोद्धतं निधायदुःशासन-मिद्धशासनः । मखेष्वखिन्नोऽनुमतः पुरोधसा धिनोति हव्येन हिरण्यरेतसम् ।। २२ ॥

इद्धशासनः = अप्रतिहताज्ञः । सः = असौदुर्योधनः । नवयौवनोद्धतम् = नवीनतारुण्यप्रगल्भम् । दुःशासनम् = दुःखनशास्यत इति दुःशासनस्तं स्वकनिष्ठभ्रातरम् ॥ यौवरा-ज्ये = युवराजकर्माणि निधाय = नियुज्येत्यर्थः । पुरोधसा= पुरोहितेन । अनुमतः = अनुज्ञातः । अखिन्नः = अनलसः । मखेषु = क्रतुषु । हव्येन = हविषा । हिरण्यरेतसम् = (हि-रण्यं रेतोयस्य तं हिरण्यरेतसम्) अनलम् । धिनोति = प्रीणयति ॥ २२ ॥

प्रलीनभूपालमपि स्थिरायति प्रशासदावा रिधि मण्डलं भुवः । सचिन्तयत्येव भियस्त्वदेष्य-ती रहो ! दुरन्ता बलवद्विरोधिता ॥ २३ ॥

सः=दुर्य्योधनः । प्रलीनभूपालम् = निः सपत्नमित्यर्थः । स्थिरायती = चिरस्थायीत्यर्थः । भुवः=वसुमतः । मण्ड-लम् = गोलः । आवारिधि = आसागरेभ्यः । प्रशासदपि= आज्ञापयन्नपि । त्वत् = त्वत्तः । एष्यतीः = आगमिष्यतीः । भियः = भयहेतून् । विपद इत्यर्थः ॥ चिन्तयत्येव = आ-लोचयत्येव । अहो ! = आश्चर्यम् । बलवद्विरोधिता = प्रबलैस्सह वैरम् । दुरन्ता = दुष्टावसानाभवति ॥ २३ ॥

१=नवंच तद्यौवनं तारुण्यं नवयौवनम् । तेनोद्धतः अवनीतस्तम् ॥

कथा प्रसङ्गेन[1] जनैरुदाहृतादनुस्मृता खण्डै[2]-
लसूनुविक्रमः । तवाभिधानाद्व्यथते नताननः
सुदुःसहान्मन्त्रपदादिवोरगः ॥ २४ ॥

कथाप्रसंगेन = गोष्ठीवचनेन । जनैः = भृत्यैः । उदाहृता-
त् = उच्चारितात् । तव = भवतो युधिष्ठिरस्य । अभिधाना-
त् = नामधेयात् स्मरणाद्धेतोः । अनुस्मृताखण्डलसुनु विक्र-
मः = स्मृतार्जुन पराक्रमःसन् । सुदुःसहात् = अतिदुःखात् ।
मन्त्रपदात् = मन्त्रशब्दात् स्मारकाद्धेतोः । उरगइव = सर्प-
इव । नताननः सन् = नतवदनःसन् । व्यथते = दुःखायते ॥

तदाशु कर्त्तुं त्वयि जिह्ममुद्यते विधीयतां
तत्र विधेय[3]मुत्तरम् । परप्रणीतानि वचांसि चि-
न्वतां प्रवृत्ति सारा खलु मादृशांगिरः ॥ २५ ॥

तत् = तस्माद्धेतोः त्वयि = भवतियुधिष्ठिरे । जिह्मम् =
= कपटम् । कर्तुम् = करणाय । उद्यते = सन्नद्धे (त्वां जि-
घांसा वित्यर्थः) तत्र = तस्मिन् दुर्योधने । विधेयम् = कर्त-
व्यम् । उत्तरम् = प्रतिक्रिया । आशु = शीघ्रम् । विधीयता-
म् = क्रियताम् । परप्रणीतानि = परोक्तानि । वचांसि =
वाक्यानि । चिन्वताम् = गवेषयताम् । मादृशाम् = वार्ता-
हारिणामित्यर्थः गिरः = वाचः । प्रवृत्तिसाराः = वार्ता-
मात्रसाराः खलु ॥ २५ ॥

१—कथायां वार्तायां प्रसङ्गः प्रसक्तिः, असौ कथाप्रसङ्गः = तेन कथाप्रसङ्गेन ॥
२ -अनुपश्चात् स्मृतः स्मृती कृतः, आखण्डलस्य इन्द्रस्य सूनोरर्जुनस्य विक्रमः
शौर्यं येन सः ॥
३—विधातुं योग्यं विधेयम् । (वि×धा×अचोयत्, इतियत् प्रत्ययः, ईद्
यति आत ईत)

इतीरयित्वा गिरमात्तसत्क्रिये[1] गतेऽथ पत्यौ वनसंनिवासिनाम्[2]। प्रविश्य कृष्णासदनं महीभुजा तदाचचक्षेऽनुजसन्निधौ वचः ॥ २६ ॥

वनसंनिवासिनाम् = विपिनसंस्थानाम्। पत्यौ = वनचराधिप इति। गिरम् = वचनम्। ईरयित्वा = उक्त्वा। आत्तसत्क्रिये = गृहीतपारितोषिके। गतसति = यातेसति। अथ = अनन्तरम्। महीभुजा = राज्ञा। कृष्णासदनम् = द्रौपदीभवनम्। प्रविश्य = प्रवेशंविधाय। अनुजस्य = भ्रातुः। सन्निधौ = समीपे। तद् वनेचरोक्तम्। वचः = वचनम्। आचचक्षे = आख्यातम् ॥ २६ ॥

निशम्य सिद्धिं द्विषतामपाकृतीस्ततस्ततस्त्या विनियन्तुमक्षमा। नृपस्यमन्युव्यवसायदीपिनी[3]रुदाजहार द्रुपदात्मजा गिरः ॥ २७ ॥

अथद्रुपदात्मजा = (द्रुपदस्य आत्मजा द्रुपदात्मजा) द्रौपदी। द्विषताम् = अरीणाम्। सिद्धिम् = वृद्धिरूपाम्। निशम्य = आकर्ण्य। ततः = तदनन्तरम्। ततस्त्याः = द्विषद्भ्यः आगताः। अपाकृतीः = विकारान्। विनियन्तुम् = निरोद्धुम्। अक्षमा = अतितिक्षामति। नृपस्य = युधिष्ठिरस्य। मन्युव्यवसाययोः = क्रोधोद्योगयोः। दीपिनीः = संवर्धिनीः। गिरः = वाक्यानि। उदाजहार = जगाद ॥ २७ ॥

१—आत्ता गृहीता सत्क्रिया सम्मानम् येनाऽसावात्तसत्क्रियाः, तस्मिन्नात्तसत्क्रिये।

२—वनेसान्निवस्तुं शीलं येषां ते वनसन्निवासिनः, तेषांवनसन्निवासिनाम्।

३—मन्युश्च व्यवसायश्च मन्युव्यवसायौ तयोर्मन्युव्यवसाययोः, तौदीप्यते याभिरिति दीपिन्यस्तादीपिनीः ॥

द्रौपद्युवाच।

भवादृशेषु प्रमदाजनोदितं[1] भवत्यधिक्षेप-इवानुशासनम्। तथापि वक्तुं व्यवसाययन्ति मां निरस्तनारी[2] समयादुराधयः ॥ २८ ॥

भवादृशेषु = भवद्विधेषु पण्डितेषु। प्रमदाजनोदितम् = अबलाजनोक्तम्। अनुशासनम् = नियोगवचनम्। अधिक्षेपः = तिरस्कार इव। भवति = जायते (अतोनयुक्तं वक्तुमित्यर्थः) तथापि = वक्तुमनुचितत्वेऽपि। निरस्तनारीसमयाः = त्याजितशालीनतारूपस्त्रीसमाचाराः। दुराधयः = दुष्टापमनोव्यथाः। माम् = द्रौपदीम्। वक्तुम् = निगदितुम्। व्यवसाययन्ति = प्रेरयन्ति ॥ २८ ॥

अखण्डमाखण्डल[3]तुल्यधामभिश्चिरं धृता भूपतिभिः स्ववंशजैः। त्वयात्महस्तेन महीमदच्युता मतङ्गजेन स्रगिवापवर्जिता ॥ २९ ॥

आखण्डलतुल्यधामाभिः = इन्द्रसदृशप्रभावैः। स्ववंशजैः = स्वीय कुटुम्बजैः। भूपतिभिः = भरतादिभिः। चिरम् = बहुकालपर्यन्तम्। अखण्डम् = अविच्छिन्नम्। धृता = स्थापिता। मही = वसुमती। त्वया = युधिष्ठिरेण। मदच्युता = मदस्राविणा। मतङ्गजेन = हस्तिना। स्रगिव =

१-प्रमदाजनेनोदितं प्रमदाजनोदितम्।

२-निरस्ता तिरस्कृता नारी = निरस्तनारी = निरस्तनार्य्याः समयाः समाचाराः = निरस्तनारीसमया ॥

३-आखण्डलस्य इन्द्रस्य तुल्यानि सदृशानि धामानि येषांते आखण्डलतुल्यधामानः। तैः, आखण्डलतुल्यधामभिः ॥

मा क्षेव । आत्महस्तेन = स्वपाणिना । अपवर्जिता = परिहृता त्यक्तेत्यर्थः ॥ २९ ॥

व्रजन्ति ते मूढधियः[1] पराभवं भवन्तिमायाविषु[2] येनमायिनः । प्रविश्यहि घ्नन्तिशठास्तथाविधान संवृताङ्गा[3]निशिताइवेषवः ॥ ३० ॥

मूढधियः = निर्विवेकबुद्धयः । ते = अमीनराः । पराभवम् = तिरस्कारम् । व्रजन्ति = प्राप्नुवन्ति । ये = मानवाः । मायाविषु = व्याजिषु । मायाविनः = मायावन्तः । न = नहिभवन्ति । शठाः = अपकारिणोधूर्ताः । तथाविधान् = अकुटिलान् । असंवृताङ्गान् = अवर्मितशरीरान् । निशिताः = निशाताः । इषवः = शराइव । प्रविश्य = प्रवेशंविधाय आत्मीयाभूत्वा । घ्नन्ति हि = मारयन्ति खलु ॥ ३० ॥

गुणानुरक्ता[4] मनुरक्तसाधनः[5] कुलाभिमानी कुलजांनराधिपः । परैस्त्वदन्यः कइवापहारयेद् मनोरमा[6]मात्मवधूमिव श्रियम् ॥ ३१ ॥

अनुरक्तसाधनः = अनुकूलसहायवान् । कुलाभिमानी = क्षत्रियकुलस्वाभिमानी कुलीनत्वाभिमानीच । त्वदन्यः = त्वत्तोऽन्यः । कइव = कस्तथा । नराधिपः = नृपः । गुणैः =

१- मूढा—निर्विवेकाधीर्मतिर्येषां ते मूढधियः ॥

२— प्रशस्तामाया कापट्यंयेषामस्तितेमायाविनः- तेषुमायाविषु (माया×अस्मायामेधास्रजोविनिः । " इतिविनिप्रत्ययः ॥

३ नसंवृतानि असंवृतानि असंवृतानि अनाच्छादितानि, अङ्गानि येषां ते असंवृताङ्गाः - तान् असंवृताङ्गान् ॥

४ गुणैरनुरक्ता गुणानुरक्ता ता म् ॥

५--अनुरक्तानिसाधनानियस्यासौ = अनुरक्तसाधनः ॥

६--मनःस्वान्तंरमयतीति मनोरमा तां मनोरमाम् ।

सन्ध्यादिभिः सौन्दर्य्यादिभिश्च । अनुरक्ताम् = अनुरागिणीम् । कुलजाम् = कुलक्रमादागतां कुलीनां च । मनोरमाम् = मनोरुचिराम् । श्रियम् = विभूतिम् । आत्मवधूमिव = स्वभार्य्यामिव = परैः = अरिभिरन्यैश्च । अपहारयेत् = स्वयमेवापहारं कारयेदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

भवन्तमेतर्हि मनस्विगर्हिते[1] विवर्तमानं नरदेव वर्त्मनि । कथं न मन्युर्ज्वलयत्युदीरितः शमीतरुं शुष्कमिवाग्निरुच्छिखः ॥ ३२ ॥

हे नरदेव! = हे नरेन्द्र! । एतर्हि = साम्प्रतम् । (अस्मिन्नापत्कालेऽपीत्यर्थः) मनस्विगर्हिते = शूरजुगुप्सिते । वर्त्मनि = मार्गे । विवर्तमानम् = शत्रुकृतां दुर्दशामनुभवन्तमित्यर्थः । भवन्तम् = त्वाम् । उदीरितः = उद्दीपितः । मन्युः = क्रोधः । शुष्कम् = नीरसम् । शमीतरुम् = सक्तुफलावृक्षम् । उच्छिखः = उद्गतज्वालः । अग्निरिव = वह्निरिव । कथम् = केन प्रकारेण । न ज्वलयति = नोदाहयति ॥ ज्वलयितुमुचितमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

अवन्ध्यकोपस्य[2] विहन्तुरापदां भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः[3] । अमर्षशून्येन[4] जनस्य जन्तुना न जातहार्देन[5] न विद्विषादरः ॥ ३३ ॥

---

१ प्रशस्तं मनो येषां ते मनस्विनः तैर्गर्हितं निन्दितं मनस्विगर्हितम् । तस्मिन् मनस्विगर्हिते ॥

२-न वन्ध्योऽवन्ध्यः-अवन्ध्यः कोपो यस्याऽसाववन्ध्यकोपः-तस्याऽवन्ध्यकोपस्य ॥

३-देहो यस्यास्तीति-देही-तस्य देहिनः ।

४-अमर्षेण क्रोधेन शून्यो रिक्तः-अमर्ष शून्यः-तेनाऽमर्षशून्येन ॥

५-जातम् उत्पन्नम् हार्द्रम् स्नेहः-तज्जातहार्द्रम् तेन जातहार्देन ॥

अवन्ध्यकोपस्य = अवन्धनीयक्रोधस्य । आपदाम् = विपदाम् । विहन्तुः = निग्रहानुग्रह समर्थस्येत्यर्थः । देहिनः = जन्तवः । स्वयमेव = आत्मना । वश्याः = वशंगताः । भवन्ति = जायन्ते । अमर्षशून्येन = निःकोपेन । जन्तुना = जीवेन । जातहार्देन = उत्पन्नस्नेहेनसता । जनस्य = नरस्य । आदरः = सम्मानः । नविद्विषा = नाहि द्विषता च सतादरोन ॥

परिभ्रमँल्लोहितचन्दनोचितः पदातिरन्तर्गिरिरेणुरूषितः । महारथः सत्यधनस्यमानसं दुनोति नो कच्चिदयं वृकोदरः ॥ ३४ ॥

लोहितेन = रक्तेन । चंदनन = मलयजेन । उचितः = अन्वितः । महारथः = रथचारी । अद्य तु रेणुरूषितः = धूलिव्याप्तः । पदातिः = चरणचारी । अन्तर्गिरिः = गिरिष्वन्तः । परिभ्रमन् = विचरनसन् । अयम् = एषः । वृकोदरः = भीमसेनः । सत्यधनस्य = तवयुधिष्ठिरस्य । मानसम् = मनः । कच्चिन्नादुनोति = कथं नपरितापयति ३५॥

विजित्य यः प्राज्यमयच्छदुत्तरान्कुरूनकुप्यं वसु वासवोपमः । सवल्कवासांसि तवाधुनाहरनकरोति मन्युं न कथं धनञ्जयः ॥ ३५ ॥

वासवोपमः = इन्द्रतुल्यः । योधनञ्जयः = धनंजयतीति धनंजयोऽर्जुनः । उत्तरान्कुरून् = मेरोरुत्तरान्मानुषान्देशविशेषान् । विजित्य = जयीकृत्वा । प्राज्यम् = प्रचुरम् । अकुप्यम् = हेमरूप्यात्मकम् । वसु = धनम् । अयच्छत् = दत्त-

१--सत्यंतथ्यं धन वित्तं यस्याऽसौ—सत्यधनः--तस्य सत्यधनस्य ॥

२--वृकस्योदरमिवोदरं यस्याऽसौवृकोदरः ।

३ वासवः-इन्द्र-उपमा-सादृश्यम् यस्याऽसौ-वासवोपमः ॥

वान् । सः = असौ । धनंजयः = अर्जुनः । अधुना = इदानीम् वल्कवासांसि = वल्कलवस्त्राणि । आहरन् = धारयन् । कथम् = केन प्रकारेण । तव = भवतो युधिष्ठिरस्य मन्युम् = क्रोधं दुःखं वा । नकरोति = नोकुरुते ॥ ३५ ॥

वनान्तशय्या कठिनीकृताकृती कचाचितौ विश्वगिवागजौ गजौ । कथं त्वमेतौ धृतिसंयमौ यमौ विलोकयन्नुत्सहसे न बाधितुम् ॥ ३६ ॥

वनान्तः = वनभूमिरेव । शय्या = शयनीयम् । तथा कठिनीकृताकृती = कठिनीकृतदेहौ । विश्वक् = समन्तात् । कचाचितौ = केशव्याप्तौ । विशीर्णकेशावित्यर्थः । अतएवाऽगजौ = गिरिसंभवौ । गजाविव = नागाविव । एतौ = इमौ । यमौ = युग्मजातौ । माद्रितनयावित्यर्थः । विलोकयन् = पश्यन् सन् । त्वम् = भवान् युधिष्ठिरः । कथम् = केनप्रकारेण । धृतिसंयमौ = सन्तोषनियमौ । बाधितुम् = पीडां कर्तुम् । नोत्सहसे = नोप्रवर्तसे ॥ ३६ ॥

इमामहं वेद न तावकींधियं विचित्ररूपाः खलुचित्तवृत्तयः । विचिन्तयन्त्या भवदापदं परां रुजान्तिचेतः प्रसभं ममाधयः ॥ ३७ ॥

इमाम् = एतां वर्त्तमानाम् । तावकीम् = त्वदीयाम् । धियम् = मतिम् । अहम् = द्रौपदी । नवेद = नोवेद्मि । चित्तवृत्तयः =

---

१. अकठिना कठिनाकृता इति कठिनीकृता कठिनीकृता कृतीययोस्तौ कठिनीकृती । कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरिच्विः । इतिच्विप्रत्ययः । अस्य स्वावितत्विम् ॥

२—तवेयं तावकी तां तावकीम् । तस्येदमित्यण् । तवकममकावेकवचनेइति तवकादेशः तद्धितेष्वचामादे रित्यचामादे रचोवृद्धिः । टिड्ढाणञित्यादिना ङीप्प्रत्ययः ॥

मनोवर्धनानि । विचित्ररूपाः = नानावेषधारिणः । खलु परम् = उत्कृष्टाम् । भवदापदम् = तवविपदम् । विचिन्तयन्त्याः = भावयन्त्याः । मम = द्रौपद्याः । चेतः = चित्तम् । आधयः = मनोव्यथाः । प्रसभम् = प्रसह्य । रुजन्ति = भजन्ति ॥

पुराधिरूढः शयनं महाधनं विबोध्यसे यः स्तुतिगीतमङ्गलैः । अदभ्रदर्भामधिशय्य स स्थलीं जहासि निद्रामशिवैः शिवारुतैः ॥ ३८ ॥

यः = त्वयुधिष्ठिरः । महाधनम् = बहुमूल्यंश्रेष्ठम् । शयनम् = शय्याम् । अधिरूढः = आरूढः सन् । स्तुतिगीतमंगलैः = स्तुतयः प्रशंसागीतयश्च गानानिच ता एव मंगलानि शुभानि तैः करणभूतैः । पुरा = प्राग् । विबोध्यसे = जागर्यसे वैतालिकैरितिशेषः । सः = असौत्वम् । अदभ्रदर्भाम् = बहुकुशाम् । स्थलीम् = अकृत्रिमभूमिम् । अधिशय्य = शयित्वा । अशिवैः = अमङ्गलैः । शिवारुतैः = क्रोष्टुवाशितैः । निद्राम् = संवेशम् । जहासि = त्यजसि ॥ ३८ ॥

पुरोपनीतं नृप ! रामणीयकं[1] द्विजातिशेषेण[2] यदेतदन्धसा । तदद्य ते वन्यफलाशिनः[3] परं परैति कार्श्यं यशसा समं वपुः ॥ ३९ ॥

हे नृप ! = हे राजन् ! यदेतत् = पुरोवर्ति । वपुः = शरीरम् । द्विजातिशेषेण = विप्रभुक्तावशिष्टेन । अन्धसा = अन्नेन । रामणीयकम् = मनोहरत्वम् । उपनीतम् = प्रापितम् ।

१—रमणीयस्य भावो रमणीयकम् ॥

२—द्विजातिभिः = विप्रैः—शेषम्—अवशिष्टम्—द्विजातिशेषम्—तेन द्विजातिशेषेण ॥

३—वनेभवानि वन्यानि—वन्यानिच तानिफलानि—वन्यफलानि = वन्यफलानि अशितुं शील यस्याऽसौ वन्यफलाशी तस्य वन्यफलाशिनः ॥

अद्य = इदानीम् । वन्यफलाशिनः = अरण्यफलखादिनः । ते = तव युधिष्ठिरस्य तद्वपुः । यशसा = कीर्त्या साकम् । परम् = अतिमात्रम् । कार्श्यम् = कृशताम् । परैति = प्राप्नोति । उभयमपि क्षीयत इत्यर्थः ॥

अनारतं यौ मणिपीठशायिना[1] वरञ्जयद्राजशिरःस्रजां[2] रजः । निषीदतस्तौ चरणौ वनेषु ते मृगद्विजालूनशिखेषु[3] बर्हिषाम् ॥ ४० ॥

अनारतम् = अजस्रम् । मणिपीठशायिनौ = मणिमयपादपीठस्थायिनौ । यौ चरणौ = पादौ । राजशिरःस्रजाम् = नमद्भूपालमौलिमालानाम् । रजः = परागः । अरञ्जयत = हर्षमागमयत् । तौ ते = चरणौ । मृगैः = हरिणैः । द्विजैश्च = तपस्विभिश्च । आलूनशिखेषु = छिन्नाग्रेषु । बर्हिषाम् = कुशानाम् । वनेषु = अरण्येषु । निषीदतः = तिष्ठतः ॥ ४० ॥

द्विषन्निमित्ता यदियं दशा ततः समूलमुन्मूलयतीव मे मनः । परैरपर्यासितवीर्यसंपदां पराभवोऽप्युत्सव एव मानिनाम्[4] ॥ ४१ ॥

यत् = यतःकारणात् । इयम् = एषा । दशा = अवस्था । द्विषन्निमित्ता = द्विषन्तो वैरं कुर्वन्तो निमित्तं हेतुकम् । यस्याः सा । ततः = तस्माद्धेतोः । मे = मम । मनः = स्वान्तम् । समूलम् = साशयम् । उन्मूलयतीव = उत्पाटयतीव । परैः =

1 मणीनां रत्नानां (पेठन्त्युपविशन्त्यस्मिन्निति पीठः) = विष्टरः तत्र शायितुं शीलं ययोस्तौ मणिपीठशायिनौ । 2 राज्ञां भूपालानां शिरसां मस्तकानां स्रजः मालाः, ता राजशिरःस्रजः तासां राजशिरःस्रजाम् । 3 मृगैर्द्विजैश्च, आलूना छिन्ना शिखा येषां ते मृगद्विजालूनशिखास्तेषु मृगद्विजलूनशिखेषु ॥

4 मानो येषामस्तीति ते मानिनः तेषां मानिनाम् ॥

अभिभिः । अपर्य्यासितवीर्य्यसम्पदाम् = पर्य्यासितापर्य्यावर्तिता वीर्य्यसम्पद्येषां तेषां । मानिनाम् = अहंकारिणाम् । पराभवः = तिरस्कारः । विपदप्युत्सव एवेति ॥ ४१ ॥

विहाय शान्तिं नृप ! धाम तत्पुनः प्रसीद संधेहि वधाय विद्विषाम् । व्रजन्ति शत्रूनवधूय निःस्पृहाः शमेन सिद्धिं मुनयो न भूभृतः ॥ ४२ ॥

हे नृप ! = हे राजन् युधिष्ठिर ! शान्तिम् = उपशमम् । विहाय = त्यक्त्वा । तत् = अदः प्रसिद्धम् । धाम = तेजः । विद्विषाम् = अरीणाम् । वधाय = मारणाय । पुनः = पश्चात् । संधेहि = अङ्गीकुरु । प्रसीद प्रसन्नतां गच्छ । निःस्पृहाः = निरिच्छाः । मुनयः = साधवः । शत्रून् = अरीन् । अवधूय = निर्जित्य । शमेन = क्रोधवर्जनेन । सिद्धिम् = ऋद्धिम् । व्रजन्ति = यान्ति । भूभृतः = राजानस्तु । न = नो ॥

पुरःसरा धामवतां यशोधनाः[1] सुदुःसहं प्राप्य निकारमीदृशम् । भवादृशाश्चेदधिकुर्वते रतिं निराश्रया हन्त ! हता मनस्विता ॥ ४३ ॥

धामवताम् = तेजस्विनाम् । पुरःसराः = मुखराः । यशोधनाः = कीर्तिवित्ताः । भवादृशाः = भवतुल्याः । सुदुःसहम् = अतीव दुःसहम् । ईदृशम् = उक्तप्रकारम् । निकारम् = पराभवम् । प्राप्य = उपलभ्य । रतिम् = सन्तोषम् । अधिकुर्वते = स्वीकुर्वते । चेत् = तर्हि । हन्त खेदे । मनस्विता = अभिमानता । निराश्रया = निराश्रया सती हता = नष्टीभूता ॥ ४३ ॥

१-यशः कीर्तिरेव धनं वित्तं येषां ते—यशोधनाः

अथक्षमामेव निरस्तविक्रमश्चिराय पर्येषि सुखस्य साधनम् । विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्मुकं जटाधरः संजुहुधीह पावकम् ॥ ४४ ॥

अथ = पक्षान्तरे । निरस्तविक्रमः = त्यक्तपराक्रमः सन् । चिराय = अनल्पकाले नापि । क्षमाम् = क्षान्तिमेव । सुखस्य = आनन्दस्य । साधनम् = उपायम् । पर्येषि = अवगच्छसि । तर्हि लक्ष्मीपतिलक्ष्म = राजचिन्हम् । कार्मुकम्=धनुः । विहाय = संत्यज्य । जटाधरः = सजटाधरः सन् । इह = वने । पावकं जुहुधि अग्निहोमं कुर्वित्यर्थः ॥ ४४ ॥

न समयपरिरक्षणं क्षमं ते निकृतिपरेषु परेषु भूरिधाम्नः । अरिषु हि विजयार्थिनः क्षितीशा विदधति सोपधि सन्धिदूषणानि ॥ ४५ ॥

परेषु = अरिषु । निकृतिपरेषु = कुत्सिततत्परेषु सत्सु । भूरिधाम्नः = महौजसः । प्रतीकाराक्षमस्य । ते = तव युधिष्ठिरस्य समयस्य = त्रयोदश वर्षकालस्य । परिरक्षणम् = प्रतीक्षणम् । नक्षमम् = नोयुक्तम् हि = यस्मात् । विजयार्थिनः = विजिगीषवः । क्षितीशाः = राजानः । अरिषु = शत्रुविषये । सोपधि = सकपटम् । यथातथा । सन्धिदूषणानि विदधति = केनचिच्छद्मनादोषमापाद्य संधिं दूषयन्ति ॥ ४५ ॥

विधि समयनियोगाद् दीप्तिसंहारजिह्मम् ,
शिथिलवसुमगाधे मग्नमापत्पयोधौ ।
रिपुतिमिरमुदस्योदीयमानं दिनादौ

१-. लक्ष्म्याः श्रियाः पतिः स्वामी लक्ष्मीपतिः लक्ष्मीपते र्लक्ष्म = लक्ष्मीपतिलक्ष्म ॥

दिनकृतमिव लक्ष्मीस्त्वां समभ्येतु भूयः ॥ ४६ ॥

विधिः = दैवम् । समयः = कालः । तयोर्नियोगात् = नियमहेतोः । अगाधे = दुस्तरे । आपत्पयोधौ = विपत्सागरे । दिनकृतमिव = दिवसकर्तारमिव । मग्नम् = बुडितम् । दीप्तिः = प्रतापः । आतपः तस्यासंहारेण । जिह्मम् = अप्रसन्नम् । शिथिलवसुम् = शिथिलधनम् । अन्यत्र शिथिलरश्मिम् । रिपुतिमिरम् = रिपूंस्तिमिरमिवेति । उदस्य = निरस्य । उदीयमानम् = उद्गच्छन्तम् । त्वाम् = धर्मराजम् । दिनादौ = दिवसादौ (दिनकृतमिव) लक्ष्मीः = श्रीः । भूयः = पुनरपि । समभ्येतु = भजतु । मालिनीवृत्तमेतत् ॥ ४६ ॥

इति प्रथमः सर्गः ॥

अथ द्वितीयसर्गः ॥

भीमसेनोऽवादीत् ।

विहितां प्रियया मनःप्रियामथ निश्चित्य गिरं गरीयसीम् । उपपत्तिमदूर्जिताश्रयं नृपमूचे वचनं वृकोदरः ॥ १ ॥

अथ = द्रौपदीकथनानन्तरम् । वृकोदरः = भीमः । प्रियया = द्रौपद्या । विहिताम् = अभिहिताम् । मनःप्रियाम् = अभिमतार्थयोगान्मनोहराम् । गरीयसीम् = सारवत्तराम् । गिरम् = वाचम् । निश्चित्य = स्थिरीकृत्य । नृपम् = युधिष्ठिरम् । उपपत्तिमत् = युक्तियुक्तम् । ऊर्जिताश्रयम् = उदारा-

र्थम् । वचनम् = वचः । ऊचे = उक्तवान् । अस्मिन् सर्गे वैतालीयं वृत्तम् ॥ १ ॥

यदवोचतवीक्ष्य मानिनी परितःस्नेहमयेन चक्षुषा । अपिवागधिपस्य दुर्वचं वचनंतद्विदधीत विस्मयम् ॥ २ ॥

मानिनी = क्षत्रियकुलाभिमानवती द्रौपदी । स्नेहमयेन = प्रेमप्रचुरेण । चक्षुषा = ज्ञाननयनेन । परितः = समन्तात् । वीक्ष्य = विविच्य । यद्वचनम् = यद्वाक्यम् । अवोचत = अभाषत । तद्वचनम् = अदोवचः । वागधिपस्य = बृहस्पतेरपि । दुर्वचम् = वक्तुमशक्यम् । अतएव । विस्मयम् = अद्भुतम्।विदधीत = कुरुते सर्वस्येति शेषः ॥ २ ॥

विषमोऽपि विगाह्यते नयः कृततीर्थः पयसामिवाशयः । सतु तत्र विशेषदुर्लभः सदुपन्यस्यति कृत्यवर्त्मयः ॥ ३ ॥

विषमोऽपि = दुर्बोधोऽपि (अन्यत्रदुःप्रवेशोऽपि)। नयः = नीतिशास्त्रम् । पयसाम् = सलिलानाम् । आशयइव = ह्रदइव । कृततीर्थः = कृताभ्यासाद्युपायःसन् ।(अन्यत्र जलावतारःसन्) विगाह्यते = गृह्यते प्रविश्यते च (किन्तु) तत्र = नयजलाशये चासः = तादृशोनरः । विशेषदुर्लभः = अत्यन्तदुर्लभः । यः । कृत्यंसन्धिविग्रहादि कार्य्यंस्नानादिकंच । तस्यवर्त्म = मार्गम् । सद् = साधुः । देशकालविरुद्धं यथार्थमित्यर्थःयथातथा । अन्यत्र च गर्तग्राहपाषाणादि रहितम् । उपन्यस्यति = वदाहरति ॥ ३ ॥

परिणामसुखे[1] गरीयसी व्यथकेऽस्मिन् वचसी क्षतौजसाम्[2]। अतिवीर्यवतीव भेषजे बहुरल्पीयसि दृश्यतेगुणः॥ ४ ॥

परिणामः = फलकालः (परिपाकावस्थाच)। तत्रसु-खे = हिते । गरीयसी = भूयिष्ठे श्रेष्ठेच । क्षतौजसाम् = उ-भयत्रापि क्षीणशक्तीनाम् । व्यथके = युद्धोपोद्बलकत्वाद्भ-यंकरे । अल्पीयसी = अल्पाक्षरे अल्पमात्रे च । अस्मिन् = अमुष्मिन् । वचसि = द्रौपदीवाक्ये । अतिवीर्यवती = अतीवसामर्थ्यवती । भेषजइव = औषधइव । बहुः = अनेकः । गुणः=पानत्राणराज्यलाभादिरारोग्यबलपोषादिश्च दृश्यते ॥ ४ ॥

इयमिष्टगुणाय[3] रोचताम् रुचिरार्थाभवतेऽपिभा-रती । ननुवक्तृविशेषनिःस्पृहा गुणगृह्यावचने विपश्चितः॥ ५ ॥

रुचिरार्था = हितार्थसम्पन्नेति। इयम् = एषा । भारती = द्रौपदी । वाक्यमिष्टगुणाय = गुणग्राहिण इत्यर्थः । भवते = तुभ्यमपि । रोचताम् = स्वदताम् । गुणगृह्याः = गुणपक्षपा-तिनइत्यर्थः । विपश्चितः = विद्वांसः । वचने = विषये । वक्तृ-विशेष = स्त्रीपुंसादि लक्षणे । निःस्पृहाननु = निरास्थाखलु १

चतसृष्वपितेविवेकिनी[4] नृप ! विद्यासुनिरूढि-

१-परिणामसुखम्—परिणामसुखम्-तस्मिन्परिणामसुखे ॥

२- क्षतम् क्षीणम्—ओजः, बलं येषां ते क्षतौजसः—तेषां क्षतौजसाम् ॥

३-इष्टोवाञ्छितोगुणः इष्टगुणः-तस्मै इष्टगुणाय ॥

४-विवेको विद्यते यस्यामसौ विवेकिनी । नान्तत्वाद्नेभ्यो ङीप् ॥

मागता। कथमेत्य मतिर्विपर्ययम्, करिणीपङ्कमि-
वावसीदति ॥ ६ ॥

हे नृप ! = हे राजन् ! । चतसृष्वपि विद्यासु = आन्वीक्षिक्यादिषु । निरूढिमागता = प्रसिद्धिंगता । अतएवाविवेकिनी = सदसद्विवेकवती । ते = तव युधिष्ठिरस्य । मतिः = बुद्धिः । कथम् = केनप्रकारेण । करिणी = हस्तिनी । पङ्कमिव = कर्दमइव । विपर्य्ययम् = वैपरीत्यम् । (अविवेकरूपम्) एत्य = संप्राप्य । अवसीदति = नश्यतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

विधुरं किमतः परं परैरवगीतां गमिते दशामिमाम्। अवसीदति यत्सुरैरपि त्वयि संभावितवृत्तिपौरुषम् ॥ ७ ॥

त्वयि = भवतियुधिष्ठिरे । परैः = शत्रुभिः । इमाम् = ईदृशीम् । अवगीताम् = गर्हिताम् । दशाम् = अवस्थाम् । गमिते = प्रापिते सति । सुरैरपि = देवैरपि । सम्भावितवृत्ति = बहुकृतप्रसारम् । अथवा निश्चितसद्भावम् । पौरुषम् = पुरुषकारः । अवसीदति = नश्यतीति । यत् । अतः परम् = अतोन्यदधिकम् = किं विधुरम् = किं कष्टम् न किंचिदित्यर्थः

द्विषतामुदयः सुमेधसा गुरुरस्वन्ततरः सुमर्षणः । न महानपि भूतिमिच्छता फलसंपत्प्रवणः परिक्षयः ॥ ८ ॥

भूतिम् = उदयम् । इच्छता = वाञ्छता = । शोभना मेधा यस्य तेन सुमेधसा = सुधिया । गुरुः = महान् । अस्व-

---

१-फलस्य सम्पत्-फलसम्पत्-फलसम्पदः-प्रवणः-फलसम्पत्प्रवणः ॥

रवन्ततरः = अत्यन्तदुरन्तः। क्षयोन्मुखइत्यर्थः। द्विषताम् = शत्रूणाम्। उदयः = वृद्धिः। सुखेन मृष्यत इति सुमर्षणः = सुसहः। उपेक्ष्यइत्यर्थः। महानपि=प्रचुरमपि। फलसम्पत् प्रवणः = फल संपदुन्मुखः। परिक्षयः = विनाशः। नसु-मर्षणः = नोपेक्ष्य इत्यर्थः। अन्यथातूपेक्ष्य इति भावः८

अचिरेणपरस्यभूयसीं विपरीतां विगणय्यचा-
त्मनः। क्षय[1]युक्तिमुपेक्षते कृती कुरुते तत्प्रति-
का[2]रमन्यथा ॥ ९ ॥

कृती = कुशलः। परस्य = अरेः। क्षययुक्तिम् = नाश-योगम्। अचिरेण = आशु भाविनीम्। भूयसीम् = दुरन्ताम् आत्मनः = स्वस्य। विपरीताम्=विरुद्धामल्पीयसीम्। वि-गणय्य = विचार्य्य। उपेक्षते = उपेक्षांकुरुते। अन्यथा = अन्यप्रकारेण। तत्प्रतिकारम् = तस्याः क्षययुक्तेः प्रतिका-रमचिरेण। कुरुते = करोति ॥ ९ ॥

अनुपालयतामुदेष्यतीं प्र[3]भुशक्तिं द्विषतामनी
हया। अपयान्त्यचिरान्महीभुजां ज[4]ननिर्वाद
भयादिव श्रियः ॥ १० ॥

उदेष्यतीम् = वर्धिष्यमाणाम्। द्विषताम् = शत्रूणाम्। प्रभुशक्तिम् = कोशदण्डजंतेजः। अनीहया = अनुत्साहेन। अनुपालयताम् = उपेक्षमाणानाम्। महीभुजाम् = राज्ञाम्।

१–क्षयस्य नाशस्ययुक्तिः—क्षययुक्तिः—तंक्षययुक्तिम् ॥

२–तस्याः क्षययुक्त –प्रतिकारःउपायः–तत्प्रतिकारः–ततत्प्रतिकारम् ॥

३ प्रभोःशक्तिः–प्रभुशक्तिः–तंप्रभुशक्तिम् ॥

४ जनानांनिर्वादः–जननिर्वादस्तस्मादभयः–जननिर्वादभयः– तस्माज्जन-निर्वादभयात् ॥

श्रियः = सम्पदः। जननिर्वादभयात् = निकृष्टपुरुषानुरागोत्थलोकापवादभयादिव। आचिरात् = अविलम्बात्। अपयान्ति = अपसरन्ति॥ १०॥

क्षययुक्तमपि स्वभावजं दधतं धाम शिवं समृद्धये। प्रणमन्त्यनपायमुत्थितं प्रतिपच्चन्द्रमिव प्रजा नृपम्॥ ११॥

क्षययुक्तमपि = क्षीयमाणमपि सन्तम्। स्वभावजम् = सहजम्। शिवम् = सर्वलोकाह्लादकम्। धाम = क्षात्रंतेजः प्रकाशं च। दधतम् = धारयन्तम्। समृद्धये = वृद्ध्यर्थम्। उत्थितम् = उद्युक्तम्। अनपायम् = अविनाशिनम्। नृपम् = राजानम्। प्रजाः = जनाः। प्रतिपच्चन्द्रमिव = द्वितीयाचन्द्रमिवेत्यर्थः। प्रणमन्ति = प्रह्वीभावेन वर्तन्त इत्यर्थः॥ ११॥

प्रभवः खलु कोशदण्डयोः कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयो नयः। स विधेयपदेषु दक्षतां नियतिं लोक इवानुरुध्यते॥ १२॥

कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयः[१]। नयः = नीतिः। कोशदण्डयोः = अर्थराशिचतुरङ्गसैन्ययोः। प्रभवः = कारणम्। सः = असौ नयः। विधेयपदेषु = कार्यवस्तुषु। खलु = निश्चयेन। दक्षताम् = क्षिप्रकारित्वम्। लोकः = कृष्यादिप्रवृत्तो जनः। नियतिम् = दैवमिव। अनुरुध्यते = अनुसरति॥ १२॥

१—सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः। विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्गमिष्यते॥ पञ्चानामङ्गानां विनिर्णयः = पञ्चाङ्गविनिर्णयः तद्धितार्थ—इत्यादिनोत्तरपदे समासः। कृतः पञ्चाङ्गविनिर्णयो यस्य येन वा स तथोक्तः।

अभिमानवतो मनस्विनः प्रियमुच्चैःपदमारुरुक्षतः । विनिपातनिवर्तनक्षमं तममालम्बनमात्मपौरुषम् ॥ १३ ॥

अभिमानवतः = मानधनस्य । प्रियम् = इष्टम् । उच्चैः = उन्नतम् । पदम् = स्थानम् । आरुरुक्षतः = आरोढुमिच्छतः । प्राप्तुकामस्य । मनस्विनः = धीरस्य । आत्मपौरुषम् = स्वपुरुषकारएव । विनिपातनिवर्तनक्षमम् = अनर्थप्रतीकार समर्थम् । आलम्बनम् = सहकारि । तमम् = इष्टतमम् ॥

विपदोऽभिभवन्त्यविक्रमं रहयत्यापदुपेतमायतिः । नियतालघुता निरायतेरगरीयान्न पदं नृपश्रियः ॥ १४ ॥

अविक्रमम् = पौरुषहीनम् । विपदः = आपदः । अभिभवन्ति = तिरस्कुर्वन्ति । आपदुपतम् = विपन्नम् । आयतिः = उत्तरकालः । रहयति = त्यजति । निरायतेः = आसन्नक्षयस्येत्यर्थः । लघुता = अगौरवम् । नियता = अवश्यम्भाविनी । अगरीयान् = लघीयान् । नृपश्रियः = राजलक्ष्म्याः । पदम् = आस्पदम् । नभवति ॥१४॥

तदलं प्रतिपक्षमुन्नतेरवलम्ब्य व्यवसायबन्ध्यताम् । निरसन्ति पराक्रमाश्रया नविषादेन समं समृद्धयः ॥ १५ ॥

तत् = तस्मात्कारणात् । उन्नतेः = अभ्युदयस्य । प्रति-

१—अभिमानो दर्पो यस्यास्तीति—अभिमानवान्—तस्याभिमानवतः ।

२—प्रशस्तंमनोयस्यास्तीति—मनस्वी—तस्य मनस्विनः ।

३—विशेषेण क्रमतीति—विक्रमः—नविक्रमोऽविक्रमः—तमविक्रमम् ॥

४—व्यवसायस्यबन्ध्यता—व्यवसायबन्ध्यता—ताम् ॥

पक्षम् = अन्तरायम् । व्यवसायवन्ध्यताम् = उद्योगशून्यताम् । अवलम्ब्य = आश्रित्य । अलम् = पर्याप्तम् । पराक्रमः = सामर्थ्यम् । आश्रयः कारणं यासां तास्तथोक्ताः । समृद्धयः = सम्पदः । विषादेन समम् = अनुत्साहेनसाकम् । नाभिवसंति = नातिष्ठन्ति ॥ १९ ॥

अथचेदवधिः प्रतीक्ष्यते कथमाविष्कृतजिह्म[1]वृत्तिना । धृतराष्ट्रसुतेन[2]सुत्यजाश्चिरमास्वाद्यनरेन्द्रसम्पदः[3] ॥ १६ ॥

अथ = अनन्तरम् । अवधिः = कालः।प्रतीक्ष्यते । चेत् = यदि । आविष्कृतजिह्मवृत्तिना=प्रकटितकपटव्यवहारेण । धृतराष्ट्रसुतेन = दुर्योधनेन । नरेन्द्रसम्पदः = राज्यविभवाः चिरम् = चतुर्दशवर्षाणि । आस्वाद्य = अनुभूय । कथम् = केन प्रकारेण । सुत्यजाः = ज्ञातस्वादनेतन पश्चादपि सुखेन युद्धक्लेशंविना । नत्यक्ष्यते इतिभावः ॥ १६ ॥

द्विषताविहितं त्वयाथवा यदिलब्धा पुनरात्मनःपदम् । जननाथ ! तवानुजन्मनां[4] कृतमाविष्कृतपौरुषै[5]र्भुजैः ॥ १७ ॥

अथवा = पक्षान्तरे । द्विषता = अरिणा । विहितम् =

१--आविष्कृताजिह्मावृत्तिर्येनाऽसौ--आविष्कृतजिह्मवृत्तिः--तेनाऽविष्कृतजिह्मवृत्तिना ॥

२--धृतंराष्ट्रराज्यं येनासौ--धृतराष्ट्रः--धृतराष्ट्रस्यसुतः सूनुः--धृतराष्ट्रसुतः--तेन धृतराष्ट्रसुतेन ॥

३ नरेन्द्रस्य सम्पदः--नरेन्द्रसम्पदः--तानरेन्द्रसम्पदः ॥

४ अनुपश्चाज्जन्मोद्भवोयेषांतेऽनुजन्मानः--तेषामनुजन्मनाम् ॥

५ आविष्कृतं पौरुषं यैः---ते आविष्कृतपौरुषाः--तैराविष्कृतपौरुषैः

कृतम् । पुनः = भूयःप्रत्यर्पितम् । आत्मनः = स्वस्य । पदम् = राज्यम् । त्वया = भवता । युधिष्ठिरेण । लब्धा = लप्स्यंत । यदि = चेत् । हे जननाथ! = भोराजन्! तव = भवतः । अनुजन्मनाम् = अनुजानाम् । आविष्कृतपौरुषैः = प्रकटितपराक्रमैः । भुजैः = बाहुभिः । कृतम् = अलम् व्यर्थामितियावत् । अस्मद्भुजैर्न किंचित्साध्यमित्यर्थः ॥१७॥

मदसिक्तमुखैर्मृगाधिपः करिभिर्वर्तयते स्वयं-हतैः । लघयन्खलु तेजसा जगन्न महानिच्छति भूतिमन्यतः ॥ १८ ॥

मृगाधिपः = सिंहः । मदसिक्तमुखैः = मदवर्षिभिरित्यर्थः । स्वयम् = आत्मनैव । हतैः = मारितैः । करिभिः = हस्तिभिः । वर्तयते = वृत्तिं करोति । तैरेवजीवतीत्यर्थः । तथाहि । तेजसा = प्रभावेण । जगत् = संसारम् । लघयन् = लघुकुर्वन् । महान् = बहुः । अन्यतः = अस्मात्पुरुषात् । भूतिम् = वृद्धिम् । नेच्छन्तिखलु = नोवाञ्छन्तिहि ॥ १८॥

अभिमानधनस्य गत्वरैरसुभिः स्थास्नु यशश्चिचीषतः । अचिरांशुविलासचञ्चला ननु लक्ष्मीः फलमानुषङ्गिकम् ॥ १९ ॥

अभिमानधनस्य = वैरिनिर्यातनमात्रनिष्ठस्य । अतएव । गत्वरैः = गमनशीलैः । असुभिः = प्राणैः करणैः । स्थास्नु = स्थिरम् । यशः = कीर्तिम् । चिचीषतः = चेतुं संग्रहीतुमिच्छतः । अचिरम् = शीघ्रम् । अंशवः = प्रभाः यस्याः सा-

---

१—मदेनसिक्तान्यार्द्री कृतानि मुखानि येषाम्—तैर्मदसिक्तमुखाः – तैर्मदसिक्तमुखैः ॥

१ अभिमानोदर्पो धनं यस्य असावभिमानधनः - तस्याऽभिमानधनस्य ॥

चिरांशुः = विद्युत् । तस्याः विकासः = स्फुरणम् । तदवच्छ्रला = क्षणिकेत्यर्थः । लक्ष्मीः = सम्पद् । आनुषङ्गिकम् = अन्वाचयशिष्टमल्पं फलम् । ननु = खलु ॥ १९ ॥

ज्वलितं न हिरण्यरेतसं चयमास्कन्दति भस्मनां जनः । अभिभूतिभयादसूनतः सुखमुज्झन्ति न धाम मानिनः ॥ २० ॥

जनः = नरः । भस्मनाम् = दग्धकाष्ठादिविकाराणाम् । चयम् = पुञ्जम् । आस्कन्दति = पादादिनाक्रमति ज्वलितम् = ज्वलन्तम् । हिरण्यरेतसम् = अग्निम् । नास्कन्दति = दाहकत्वादिति भावः । अतो हेतोः । मानिनः = अहङ्कारिणः । अभिभूतिभयात् = प्राणलाभे नतेजस्त्याग परिभवो भवि-ष्यति भयाद् । असूनत = प्राणानिव । सुखम् = अक्लेशम् । उज्झन्ति = त्यजन्ति । धाम = तेजस्तु । नोज्झन्ति ॥ २० ॥

किमपेक्ष्य फलं पयोधरान्ध्वनतः प्रार्थयते मृगाधिपः । प्रकृतिःखलु सा महीयसः सहते नान्यसमुन्नतिं यया ॥ २१ ॥

मृगाऽधिपः = सिंहः । किं फलम् = कतमत् प्रयोजनम् । अपेक्ष्य = अकाङ्क्षां कृत्वा । ध्वनतः = गर्जतः । पयोधरान् मेघान् । प्रार्थयते = अभियाति । महीयसः = महत्तरस्य । सा = असौ । प्रकृतिः = स्वभावः खलु । यया = प्रकृत्या । अन्यसमुन्नतिम् = परवृद्धिम् । न सहते = नोपर्षते ॥ २१ ॥

कुरु तन्मतिमेव विक्रमे नृप ! निर्धूयतमःप्रमादजम् । ध्रुवमेतदवेहि विद्विषां त्वदनुत्साहहता विपत्तयः ॥ २२ ॥

हे नृप ! = भो राजन् ! । तत् = तस्मात् घेतोः । प्रमादजम् = अनवधानतोत्पन्नम् । तमः = मोहम् । निर्धूय = निरस्य। विक्रमे = पौरुषे। एव = हि। मतिम् = बुद्धिम्। कुरु = कुरुष्व। विद्विषाम् = शत्रूणाम् । विपत्तयः = आपदः । तव = भवतः । अनुत्साहेन = अव्यवसायेन । हताः = प्रतिबद्धाः । एतद् = इदम् । ध्रुवम् = निश्चितम् । अवेहि = विद्धि २२

द्विरदानिव दिग्विभावितांश्चतुरस्तोयनिधीनिवायतः । प्रसहेत रणे तवाऽनुजान् द्विषतां कः शतमन्युतेजसः ॥ २३ ॥

दिग्विभाविताम् = दिक्षुप्रसिद्धान्। आयतः = आगच्छतः चतुरः = चतुःसङ्ख्यकान्। द्विरदान् = दिग्गजानिव। रणे = संग्रामे । आयतः = दीर्घः शतमन्योः = इन्द्रस्य। तेजसः = विक्रमान्। चतुरस्तव = चतुरो भवतो युधिष्ठिरस्य। अनुजान् = भ्रातॄन् । द्विषताम् = अरीणाम् मध्ये । कः = कतमो नरः ॥ प्रसहेत = सोढुं शक्नुयादित्यर्थः ॥ २३ ॥

ज्वलतस्तव जातवेदसः सततं वैरिकृतस्य चेतसि । विदधातु शमं शिवेतरा रिपुनारीनयनाम्बुसन्ततिः ॥ २४ ॥

तव = भवतो युधिष्ठिरस्य । चेतसि = मनसि। सततम् = शाश्वतम् । ज्वलतः = दहतः । वैरिकृतस्य = शत्रुकृतस्य । जातवेदसः = क्रोधाऽग्नेरित्यर्थः । शिवेतरा = अमङ्गला रिपूणाम् = द्विषताम् । नारीणाम् = अबलानाम् । नयनानाम् = नेत्राणाम् । अम्बुनः = जलस्य । सन्ततिः = प्रवाहः। शमम् = शांतिम् । विधातु = करोतु ॥ २४ ॥

इति दर्शितविक्रियं सुतं मरुतः कोपपरीतमानसम् । उपसान्त्वयितुं महीपतिर्द्विरदं दुष्टमिवोपचक्रमे ॥ २५ ॥

इति = उक्तरीत्या । दर्शितविक्रियम् = प्रकाशितविकारम् । कोपपरीतमानसम् = क्रोधाक्रान्तचित्तम् । मरुतः सुतम् = भीमसेनम् । महीपतिः = नृपो युधिष्ठिरः । दुष्टम् = मदत्तम् । द्विरदमिव = गजमिव । उपसान्त्वयितुम् = अनुनेतुम् । उपचक्रमे = प्रवृत्तोऽभूत् ॥ २५ ॥

अपवर्जितविप्लवे शुचौ हृदयग्राहिणि मङ्गलास्पदे । विमला तव विस्तरे गिरां मतिरादर्श इवाभिदृश्यते ॥

अपवर्जितविप्लवे = त्यक्तप्रमाणबाधे । शुचौ = सौशब्द्ये । हृदयग्राहिणि = मनोरमे । मङ्गलास्पदे = श्रेयस्करे । तव = भवतो भीमसेनस्य । गिराम् = वाणीनाम् । विस्तरे = वाक्प्रपञ्चे । मतिः = बुद्धिः । आदर्शे = दर्पण इव । विमला = विशदा । अभिदृश्यते = समन्तात् प्रतिभाति ॥ २६ ॥

स्फुटता न पदैरपाकृता न च स्वीकृतमर्थगौरवम् । रचिता पृथगर्थता गिरां न च सामर्थ्यमपोहितं क्वचित् ॥ २७ ॥

पदैः = सुप्तिङन्तशब्दैः । स्फुटता = विशदार्थता । नाऽ-

१—दर्शिता विक्रिया येन—असौ दर्शितविक्रियः—तं दर्शितविक्रियम् ॥

२—कोपेन परीतम्-कोपपरीतम्-कोपपरीतमानसं यस्य-स कोपपरीतमानसः-तं कोपपरीतमानसम् ॥

३ अपवर्जितो विप्लवो यस्य असौ अपवर्जितविप्लवः तास्मिन् अपवर्जितविप्लवे ॥

४ मङ्गलस्यास्पदम् मङ्गलास्पदम् तस्मिन् मङ्गलास्पदे ॥

५—समर्थस्य भावः सामर्थ्यम्—तम् ॥

प्राकृता = नहि त्यक्ता । अर्थगौरवम् = अर्थगुरुत्वम् च नम्भीकृतम् = स्वीकृतमेवेत्यर्थः । गिराम् = पदानाम् अवान्तरवाक्यानांच । पृथगर्थता = भिन्नार्थता । अपुनरुक्तार्थतेति यावत् । रचिता = कृता तथा कचित् = कुत्रापि । सामर्थ्यम् = शक्तिम् । गिरामन्योन्यसाकाङ्क्षत्वम् । नाऽपोहितम् = नहि वर्जितम् ॥ १७ ॥

उपपत्तिरुदाहृता बलादनुमानेन न चागमः क्षतः । इदमीदृगनीदृगाशयः प्रसभं वक्तुमुपक्रमेत कः ॥ २८ ॥

बलात्=बलमाश्रित्य । उपपत्तिः = युक्तिः । उदाहृता = उपन्यस्ता । अनुमानेन = युक्त्या । आगमः = शास्त्रं च । न क्षतः = नहि हतः । ईदृक् = इत्थं क्षात्रयुक्तमिदं वचनम् । अनीदृगाशयः = अविद्यमानेदृगाशय इत्थं क्षात्रयुक्ताभिप्रायायस्यसोऽनीदृगाशयः । कः = कतमो ना । प्रसभम् = हठात् । वक्तुम् = निगदितुम् । उपक्रमेत = प्रारभेत । न कोपीत्यर्थः ॥ २८ ॥

अवितृप्ततया तथापि मे हृदयं निर्णयमेव धावति । अवसाययितुं क्षमाः सुखं न विधेयेषु विशेषसम्पदः ॥ २९ ॥

तथापि = त्वया सम्यङ्निर्णीतेऽपि । मे = मम युधिष्ठिरस्य । हृदयम् = स्वान्तम् । अवितृप्ततया = असन्तुष्टतया । निर्णयमेव = सन्देहमेव । धावति = अनुसरति । अपेक्षत इति यावत् । विधेयेषु = सन्धिविग्रहादिकर्त्तव्यार्थेषु । विशेषसम्पदः = विशिष्टविभवाः । सुखम् = अक्लेशेन । अवसा-

चयितुम् = पुरुषान् मत्वानुकूल्येन स्वस्वरूपं स्वयमेव श्रीं स्वाश्रयितुमित्यर्थः । क्षमाः = शक्ताः । न भवन्ति ॥ २९ ॥

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्। वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥ ३० ॥

क्रियाम् = कृत्यम् । सहसा = अविचार्य्य । नविदधीत= नोकुर्वीत । कुतः । अविवेकः = अविचार्यकारित्वम् । परम्= अत्यन्तम् । आपदाम् = विपदाम् । पदम् = स्थानम् । (कारणमित्यर्थः) गुणलुब्धाः = गुणगृध्नवः । सम्पदः = श्रियः । विमृश्यकारिणम् = विचार्यकर्त्तारं नरम् । स्वयमेव = आत्मनैव । वृणते हि = भजन्ते खलु ॥ ३० ॥

अभिवर्षति योऽनुपालयन् विधिबीजानि विवेकवारिणा । स सदा फलशालिनीं क्रियां शरदं लोक इवाधितिष्ठति ॥ ३१ ॥

यः = नरः । विधिबीजानि = कृत्यवस्तूनि । विवेकवारिणा = विचारसलिलेन । अनुपालयन् = प्रतीक्षमाणः संरक्षन् । अभिवर्षति = सिञ्चति । सलोकः = असौ पुरुषः । फलशालिनीम् = साधननिष्पादिनीम् । क्रियाम् = कार्यम् । शरदमिव = शरदृतुमिव । सदा = सर्वदा । अधितिष्ठति = क्रियाफलं प्राप्नोत्येव (नकदाचिद् व्यभिचरतीत्यर्थः) ॥ ३१ ॥

शुचि भूषयति श्रुतं वपुः प्रशमस्तस्य भवत्यलं-

१—विमृश्यकर्तुं शक्तिः यस्यास्तीति-स विमर्श्यकारी-तं विमृश्यकारिणम् ॥

क्रिया । प्रशमाभरणं पराक्रमः स नयापादित सिद्धिभूषणः ॥ ३२ ॥

श्रुचि = सम्प्रदायशुद्धम् । श्रुतम्=शास्त्रश्रवणम् । वपुः = शरीरम् । भूषयति = अलङ्करोति। तस्य = श्रुतस्य। प्रशमः = क्रोधोपशान्तिः। अलङ्क्रिया = भूषणंभवति । पराक्रमः = शौर्यंच प्रशमस्य = क्रोधोपशान्तेः। आभरणम् = भूषाभवति । सः = असौपराक्रमः । नयापादितसिद्धिभूषणः = नीतिसम्पादितसाधनालङ्कारोभवति ॥ ३२ ॥

मतिभेदतमस्तिरोहितेगहने कृत्यविधौविवेकिनाम् । सुकृतः परिशुद्ध आगमः कुरुते दीप इवार्थ दर्शनम् ॥ ३३ ॥

मतिभेदस्य = कार्यविप्रतिपत्तेः । तमसा = अन्धकारेण । तिरोहिते = आच्छन्ने । (अतएव) गहने = दुरवगाहे कृत्यविधौ = कार्यानुष्ठाने । विवेकिनाम् = ज्ञानिनाम् । सुकृतः = सदभ्यस्तः । (अतएव) परिशुद्धः = निश्चितः । आगमः = शास्त्रम् । दीपइव = प्रकाशसाधनमिव । अर्थदर्शनम् = कार्यज्ञानम् (वस्तुप्रतिभानम्) कुरुते = विदधाति॥

स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिश्चरितेवर्त्मनियच्छतां मनः । विधिहेतुरहेतुरागसां विनिपातोऽपिसमः समुन्नतेः ॥ ३४ ॥

१—नयेनापादिता-नयापादिता-नयापादिताचासौ सिद्धिः-नयापादितसिद्धिः-सैवभूषणं यस्य-सः-नयापादितसिद्धिभूषणः ॥

२—मतेर्भेदः-मतिभेदः—तस्यमतिभेदस्य तमः—ध्वान्तम् तेनतिरोहितम्—तस्मिन् मतिभेदतमस्तिरोहिते ॥

३—स्पृहणीयास्तेगुणाः स्पृहणीयगुणाः—तैः स्पृहणीयगुणैः ॥

स्पृहणीयगुणैः=श्लाघ्यधर्मैः । महात्मभिः=सज्जनैः। चरिते = अनुष्ठिते । वर्त्मनि = आचारे । मनः = स्वान्तम् । यच्छताम् = निदधताम्(सन्मार्गेणव्यवहरतामित्यर्थः विधिहेतुः = दैवनिमित्तकः । आगसाम् = अपराधानाम् । अहेतुः = अकारणम् । विनिपातः = दैविकानर्थोऽपि । समुन्नतेः = अतीववृद्धेः । समः = तुल्यः ॥ ३४ ॥

शिवमौपयिकं गरीयसीं फलनिष्पत्तिमदूषितायतीम् । विगणय्य नयन्ति पौरुषं विजितक्रोधरयाजिगीषवः ॥ ३५ ॥

जिगीषवः = विजयेच्छवः नृपाः) विजितक्रोधरयाः = जितकोपवेगाःसन्तः । गरीयसीम् = प्रभूताम् । अदूषितायतीम् = अक्षतोत्तरकालाम् (स्वान्तामित्यर्थः) फलनिष्पत्तिम् = फलसिद्धिम् । विगणय्य = विविच्य । पौरुषम् = पुरुषकारम् । शिवम् = अनुकूलम् । औपयिकम् = उपायम्। नयन्ति = प्रापयन्ति ॥ ३५ ॥

अपनेयमुदेतुमिच्छता तिमिरंरोषमयंधियापुरः। अविभिद्य निशाकृतंतमः प्रभयानांशुमताप्युदीयते ॥ ३६ ॥

उदेतुम् = अभ्युदेतुम् । इच्छता = वाञ्छता राज्ञा । पुरः= प्राक् । रोषमयम् = कोपादागतम्।तिमिरम् = अज्ञानम् । धिया = विवेक बुद्ध्याकरणेन । अपनेयम् = अपनोद्यम् = अंशुमताऽपि = सवित्रापि । प्रभया = तेजसा करणेन । निशाकृतम् = रात्र्याश्रितम् । तमः = ध्वान्तम् । अविभिद्य = अभेदंकृत्वा । नोदीयते = अपितुनभिद्येतेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

बलवानपिकोपजन्मनस्तमसोनाभिभवंरुणद्धि यः। क्षयपक्षइवैन्दवीः कलाः सकला हन्ति स शक्तिसम्पदः॥ ३७॥

बलवानपि = बलिष्ठोऽपि। यः = भूपालः। कोपात् = मन्योः। जन्मनः = उत्पत्तेः। तमसः = मोहस्य। अभिभवम् = आक्रान्तिम्। न रुणद्धि = नहिनिवारयति। सः = असौनृपः। क्षयपक्षः = कृष्णपक्षः। ऐन्दवीः = इन्दुसम्बन्धिनीः। कलाइव = अंशाइव। सकलाः = समग्राः। शक्तिसम्पदः = प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तीस्तिस्रोऽपि। हन्ति = नाशयति॥ ३७॥

समवृत्तिरुपैति मार्दवं समये यश्च तनोति तिग्मताम्। अधितिष्ठतिलोकमोजसा स विवस्वानिव मेदिनीपतिः॥ ३८॥

यः = नृपः। समवृत्तिः = तुल्यवर्त्तनःसन्। समये = सत्यवसरे। मार्दवम् = मृदुवृत्तित्वम्। उपैति = प्राप्नोति। तिग्मताम् = तीक्ष्णवृत्तित्वम् च। तनोति = विस्तारयति। सः = असौ। मेदिनीपतिः = भूपालः। विवस्वानिव = सूर्यइव। ओजसा = तेजसा। लोकम् = भुवनम्। अधितिष्ठति = आक्रामति॥ ३८॥

क चिराय परिग्रहः श्रियां क्वचदुष्टेन्द्रियवाजिवश्यता। शरदभ्रचलाश्चलेन्द्रियैरसुरक्षाहिबहुच्छलाः श्रियः॥ ३९॥

१—इन्द्रियाणि वाजिनइवेतिसमासः। दुष्टानामिन्द्रियवाजिनांवश्योवशंगतस्तस्य भावस्तत्ता॥ २-चलानीन्द्रियाणि येषां ते चलेन्द्रियाः-तैश्चलेन्द्रियैः॥

श्रियाम् = सम्पदाम् । चिराय = बहुकालम् । परिग्रहः = स्वायत्तीकरणम् । क = कुत्र । दुष्टानाम् = अमार्गगामिनाम् । इन्द्रियवाजिनाम् = चक्षुरादिहयानाम् । वश्यता = वश्यत्वम् । क = कुत्र । नोभयमेकत्रातिष्ठन्तीत्यर्थः । कुतः । हि = यस्मात् । शरदभ्रचलाः = शरदभ्रवच्चञ्चलाः । किंच । बहुच्छलाः = अतुलव्याजाः (दहुरन्ध्राइतियावत्) श्रियः = सम्पदः । चलेन्द्रियैः = अजितेन्द्रियैः । असुरक्षाः = रक्षितुमशक्याः । कथंचित् प्राप्ता अपि श्रियोनाविनीतेषु तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥

किमसामयिकं वितन्वता मनसः क्षोभमुपात्तरंहसः । क्रियते पतिरुच्चकैरपां भवता धीरतयाऽधरीकृतः ॥ ४० ॥

उपात्तरंहसः = प्राप्तवेगस्य । मनसः = स्वान्तस्य । असामयिकम् = अकालीनम् । क्षोभम् = संचलनम् । वितन्वता = विस्तारयता । भवता = त्वयाभीमसेनेन । धीरतया = धैर्यगुणेन । अधरीकृतः = तिरस्कृतः । प्रागितिशेषः अपाम् = जलानाम् । पतिः = स्वामीसमुद्रः । किम् = किमर्थम् । उच्चकैः = आधिकः । क्रियते = नपराजितं पुन रुच्चकैःकुर्यादितिभावः ॥ ४० ॥

श्रुतमप्यधिगम्य येरिपून् विनयन्ते न शरीरजन्मनः । जनयन्त्यचिराय संपदामयशस्ते खलु चापलाश्रयम् ॥ ४१ ॥

ये = मानवाः । श्रुतम् = शास्त्रम् । अधिगम्य = उपलभ्यापि । शरीरजन्मनः[1] = देहप्रभवान् । रिपून् = कामक्रोधादीन् । नविनयन्ते = नोनियच्छन्ति । ते = मर्त्याः । खलु = निश्चयेन । अ-

---

१-शरीरे—देहे जन्मोत्पत्तिर्येषांते शरीरजन्मानः—तान्शरीरजनन्मनः ॥

। चिराय = अल्पकालम् । सम्पदाम् = विभवानाम् । चापलाश्रयम् = अस्थैर्यनिबन्धनम् । अयशः = दुष्कीर्त्तिम् । जनयन्ति = प्राप्नुवन्ति ॥ ४१॥

अतिपातितकालसाधना स्वशरीरेन्द्रियवर्गतापनी। जनवन्न भवन्तमक्षमानयसिद्धेरपनेतुमर्हति ॥ ४२ ॥

अतिपातितानि = अतिक्रान्तानि । कालः = समयोऽनुरूपः । साधनानि = सहायादीनियया सातथोक्ता । तापयतीति तापनी । स्वस्य = आत्मनः । यच्छरीरम् = वपुः । इन्द्रियवर्गः = इन्द्रियसमूहश्च । तयोस्तापनी । अक्षमः = अक्रोधः । भवन्तम् = त्वां भीमसेनम् । जनवत् = पृथग्जनमिव । नयसिद्धेः = नयसाध्यफलात् । अपनेतुम् = पृथक् कर्त्तुम् । नार्हति = अममयक्रोधस्याऽऽत्मसंतापातिरिक्तफलंनास्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

उपकारकमायतेर्भृशंप्रसवः कर्मफलस्य भूरिणः। अनपायिनिबर्हणं द्विषां न तितिक्षासममस्ति साधनम् ॥ ४३ ॥

आयतेः = उत्तरकालस्य । भृशम् = अत्यन्तम् । उपकारकम्=स्थिरफलहेतुरित्यर्थः । भूरिणः = प्रभूतस्य । कर्मफलस्य = क्रियाविपाकस्य । प्रसूयतेऽनेनेतिप्रसवः = कारणम् । अनपायि = स्वयमविनश्यदेव । द्विषाम् = अरीणाम् । निबर्हणम् = विनाशकमेवंगुणकम् । साधनम् = उपायः । तितिक्षासमम् = क्षमातुल्यम् । नास्ति ॥ ४३ ॥

प्रणतिप्रवणान् विहाय नः सहजस्नेहनिबद्ध-

चेतसः । प्रणमन्ति सदा सुयोधनं प्रथमे मानभृतां न वृष्णयः ॥ ४४ ॥

सहजस्नेहेन = अकृत्रिमप्रेम्णा । निबद्धचेतसः = अस्मासु गाढं लग्नचित्ताः किंच । मानभृताम् = अहंकारिणाम् । प्रथमे = अग्रेसराः । वृष्णयः = यादवाः । प्रणतिप्रणवान् = प्रणामपरान् । नः = अस्मान् । विहाय = त्यक्त्वा । सुयोधनम् = दुर्योधनम् । सदा = सर्वदा । न प्रणमन्ति = नहि नमन्ति (नानुसरन्ति) किन्तु कार्यकाले त्यक्ष्यन्त्येवेत्यर्थः । ४४ ।

सुहृदः सहजास्तथेतरे मतमेषां न विलङ्घयन्ति ये । विनयादिव यापयन्ति ते धृतराष्ट्रात्मजमात्मसिद्धये ॥ ४५ ॥

किंच । एषाम् = वृष्णीनाम् । ये सहजाः = सहजाताः । (मातृपितृपक्षा इत्यर्थः) सुहृदः = मित्राणि । तथा = तेनैव प्रकारेण । इतरे = कृत्रिमसुहृदश्च । मतम् = अभिमतम् । वृष्णिपक्षं न विलङ्घयन्ति = नातिक्रामन्ति । ते = द्वयेऽपि नृपाः आत्मसिद्धये = स्वजीवनार्थम् । धृतराष्ट्रात्मजम् = दुर्योधनम् = विनयादिव = आनुकूल्यादिव । यापयन्ति = कालं गमयन्ति ॥ ४५ ॥

अभियोग इमान् महीभुजो भवता तस्य कृतः कृतावधेः । प्रविघाटयिता समुत्पतन् हरिदश्वः कमलाकरानिव ॥ ४६ ॥

कृतावधेः = परिभाषितकालस्य । तस्य = दुर्योधनस्य । भवता = त्वया भीमसेनेन । कृतः = अवधित इति शेषः । अभियोगः = आर्द्राभिभव इति यावत् । इमान् = प्रागुक्तान् ।

महीभुजः = राज्ञः । हरिदश्वः = उष्णरश्मिः । कमलाकरा-निव = सरोजकोषानिव । समुत्पतन् = उद्यन्सन् । प्रविघाट-यिता = भेत्स्यति ॥ ४६ ॥

उपजापसहान् विलङ्घयन् स विधाता नृपतीन् मदोद्धतः। सहते न जनोऽप्यधःक्रियां किमु लोकाधिकधाम राजकम् ॥ ४७ ॥

मदोद्धतः = मत्तः । सः = असौ दुर्योधनः । नृपतीन् = अन्यान् नृपान् । विलङ्घयन् = मदादवमानयन्। उपजापस्य= भेदस्य । सहान् = भेदयोग्यान् । विधाता = विधास्यति । जनः = नरः प्राकृतोऽपि । अधःक्रियाम् = अपमानम् । न सहते = नो मर्षते । लोकाधिकधाम = लोकोत्तरप्रतापम् । राजकम् = राजसमूहः । किमु = किमुत ? । न सहत इति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

असमापितकृत्यसम्पदां हतवेगं विनयेन तावता । प्रभवन्त्यभिमानशालिनां मदमुत्तम्भयितुं विभूतयः ॥ ४८ ॥

असमापितकृत्यसम्पदाम् = अकृतकृत्यानाम् । अतोऽभिमानशालिनाम् = अहङ्कारिणाम् । विभूतयः = सम्पद एव । तावता = स्वल्पेन । विनयेन = नम्रतया । कार्यवशादारोपितेनातिशयः । हतवेगम् = प्रतिबद्धवेगम् । नतुस्वरूपतो हतम् । मदम् = अहङ्कारम् । उत्तम्भयितुम् = वर्ध-

---

१—नसमापितम्–असमापितम्—असमापितं कृत्यं यैः तेऽसमापितकृत्याः असमापितकृत्यानां सम्पदः- असमापितकृत्यसम्पदः—तेषामसमापितकृत्यसम्पदाम्.

यितुम् । प्रभवन्ति = सर्वथादुर्जनसम्पदो विकारयन्तीति भावः ॥ ४८ ॥

मदमानसमुद्धतं नृपं न वियुङ्क्ते नियमेनमूढता। अतिमूढ उदस्यते नयान्नयहीनादपरज्यतेजनः॥४९

मदमानाभ्याम् = दर्पाऽहंकाराभ्याम् । समुद्धतम् = अवनीतम् । नृपम् = महीपालम । मूढता = कार्यापरिज्ञानम् । नियमेन = प्रतिज्ञयाऽवश्यमेव । न वियुङ्क्ते = नहिविमुञ्चति । अतिमूढः = अतीवमूर्खः । नयात् = नीतिमार्गात् । उदस्यते = उत्क्षिप्यते । नयहीनात् = नीतिवियुक्तात् । जनः = मर्त्यः । अपरज्यते = विरक्तो भवति ॥ ४९ ॥

अपरागसमीरणेरितः क्रमशीर्णाकुलमूलसन्ततिः । सुकरस्तरुवत्सहिष्णुना रिपुरुन्मूलयितुं महानपि ॥ ५० ॥

अपरागः = अप्रीतिः (द्वेषइति यावत्) समीरणः = वायुरिव । तेनेरितः = प्रेरितः । अतएव । क्रमेण = नियमेन । शीर्णा = शीर्णीभूता। आकुला = चलाचा। मूलसन्ततिः = प्रकृत्यादिस्वजनवर्गःशिफासङ्घातश्च यस्य तथोक्तरिपुः = अरिः । महानपि = दीर्घोऽपि । तरुवत् = वृक्षइव । सहिष्णुना क्षमावता । उन्मूलयितुम् = उद्धर्तुम् । सुकरः = सुसाध्यः५०

अणुरप्युपहन्ति विग्रहः प्रभुमन्तःप्रकृतिप्रकोपजः । अखिलं हि हिनस्ति भूधरं तरुशाखान्तनिघर्षजोऽनलः ॥ ५१ ॥

अणुः = अल्पोऽपि । अन्तःप्रकृतिप्रकोपजः = अन्तरङ्गा-

मात्वाद्यवर्गसमुत्थः । विग्रहः = वैरम् । प्रभुम् = स्वामिनम् । उपहंति = नाशयंति । तरुशाखांतानाम् = वृक्षावयवान्तानाम् । निघर्षः = घर्षणम् । तज्जोऽनलः = अग्निः । भूधरम् = गिरिम् । अखिलम् = साकल्येन । निहन्ति हि = सम्यग् दहतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

मतिमान् विनयप्रमाथिनः समुपेक्षेतसमुन्नतिं द्विषः । सजयः खलु तादृगन्तरे विपदन्ता ह्यविनीत सम्पदः ॥ ५२ ॥

मतिमान् = विपश्चित् । विनयप्रमाथिनः = दुर्विनीतस्य । द्विषः = वैरिणः । समुन्नतिम् = वृद्धिम् । समुपेक्षेत = उपेक्षां कुर्यात् । तादृक् = विनीतः । अन्तरे = कचिद् रन्ध्रे । सुजयः = सुखेन जेतुंशक्यः खलु । हि = यस्मात् । अविनीतस्य = अनम्रस्य । सम्पदः = विभूतयः । विपदन्ताः = विपन्मर्यादकाः (अनर्थका इत्यर्थः) ॥ ५२ ॥

लघुवृत्तितया भिदां गतं वहिरन्तश्चनृपस्य मण्डलम् । अभिभूय हरत्यनन्तरःशिथिलं कूलमिवापगारयः ॥ ५३ ॥

लघुवृत्तितया = स्वस्यदुर्वृत्तरूपतया । वहिः = मित्रादिजनपदेषु । अन्तः = अमात्यादिषुच । भिदाम् = भेदम् । गतम् = प्राप्तम् । नृपस्य = भूपालस्य । मण्डलम् = राष्ट्रम् अनन्तरः = संनिहितोजिगीषुः । आपगारयः = नदीवेगाः ॥ शिथिलम् = अन्तर्भेदजर्जरम् । कूलमिव = तटमिव । अभिभूय = आक्रम्य । हरति = दूरीकरोति ॥ ५३ ॥

अनुशासतामित्यनाकुलं नयवर्त्माकुलमर्जुना

ग्रजम् । स्वयमर्थइवाभिवाञ्छितस्तमभीयायपराशरात्मजः ॥ ५४ ॥

इति = इत्थम् । आकुलम् = अरिनिकारस्मरणात् क्षुभितम् । अर्जुनाग्रजम् = भीमसेनम् । नयवर्त्म = नीतिमार्गम् । अनाकुलम् = असङ्कीर्णम् । यथातथा । अनुशासतम् = उपदिशन्तम् । तम् = युधिष्ठिरम् । पराशरात्मजः = वेदव्यासः । स्वयम् = आत्मना । अभिवाञ्छितोऽर्थइव = साक्षान्मनोरथइव । अभीयाय = प्राप्तः ॥ ५४ ॥

मधुरैरवशानिलम्भयन्नपि तिर्यञ्चिशमं निरीक्षितैः । परितः पटुविभ्रदेनसां दहनं धाम विलोकनक्षमम् ॥ ५५ ॥

मधुरैः = शान्तैः । निरीक्षितैः = अवलोकनैः । अवशानि = प्रातिकूलानि । तिर्यञ्च = मृगपक्ष्यादीनि । शमम् = शान्तिम् । लम्भयन् = प्रापयन् । परितः = समन्तात् । पटु = उज्ज्वलम् । एनसाम् = पापानाम् । दहनम् = ज्वलनम् (निवर्तकम्) तथापि । विलोकनक्षमम् = दर्शनीयम् । वह्न्यादिविलक्षणमितिभावः । धाम = तेजः । बिभ्रत् = धारयन् ५५

सहसोपगतः स विस्मयं तपसां सूतिरसूतिरापदाम् । ददृशे जगतीभुजा मुनिः स वपुष्मानिव पुण्यसंचयः ॥ ५६ ॥

सहसोपगतः = अकस्मादागतः । तपसाम् = धर्माणाम् । प्रसूतिः = प्रभवः । आपदाम् = विपदाम् । असूतिः = अप्रभवः (निवर्त्तकइति यावत्) सः = असौ । मुनिः = व्यासः । वपुष्मान् = देहधारी । पुण्यसञ्चयः = धर्मराशि-

रिव । (इत्युत्प्रेक्षा) जगतीभुजा = राज्ञा युधिष्ठिरेण । विस्मयम् = सचकितम् । ददृशे = दृष्टः ॥ ११ ॥

अथोच्चकैरासनतः परार्ध्यादुद्यन्सधूतारुणवल्कलाग्रः । रराजकीर्णाकपिशांशुजालः शृङ्गात् सुमेरोरिव तिग्मरश्मिः ॥ ५७ ॥

अथ = दर्शनानन्तरम् । उच्चकैः = उन्नतात् । परार्ध्यात् = श्रेष्ठात् । आसनतः = सिंहासनात् । उद्यन् = उत्तिष्ठन्सन् । अतएव । धूतानि = कम्पितानि । अरुणानि = रक्तानि । वल्कलाग्राणि = वल्कलाग्रभागाः। यस्यासौतथोक्तः सः = नृपो युधिष्ठिरः । कीर्णम् = विस्तृतम् । आकपिशम् = आश्यावम् । अंशुजालम् = प्रभाजालम् । यस्यासौतथोक्तः। सुमेरोः = हेमाद्रेः । शृङ्गात् = शिखरात् । उद्यन् । तिग्मरश्मिरिव = भानुरिव । रराज = शुशुभे (उपजातिवृत्तम्) ५७।

अवाहितहृदयो विधाय सोऽर्हामृषिवदृषिप्रवरे गुरूपदिष्टाम् । तदनुमतमलञ्चकार पश्चात् प्रशम इवश्रुतमासनं नरेन्द्रः ॥ ५८॥

सः = असौ । नरेन्द्रः = भूपालो युधिष्ठिरः । अवाहितहृदयः = अवप्रमत्तचित्तःसन् । ऋषिप्रवरे = मुनिश्रेष्ठे । ऋषिवत् = ऋष्यर्हाम् । अर्हार्थे वातिप्रत्ययः । गुरूपादिष्टाम् = शास्त्रीयामित्यर्थः । अर्हाम् = पूजाम् (सत्कारमिति यावत् । विधाय = कृत्वा । पश्चात् = तदनन्तरम् तदनुमतम् = तेनाऽनुज्ञातमासनम् । प्रशमः = शान्तिः । श्रुतम् = शास्त्रश्रवणमिव । अलञ्चकार = अलमकार्षीत् ॥ ५८ ॥

व्यक्तोदितस्मितमयूखविभासितोष्ठस्तिष्ठन् मु-

नेरभिमुखं स विकीर्णधाम्नः। तन्वन्तमिद्धमभितो-
गुरुमंशुजालं लक्ष्मीमुवाह सकलस्य शशाङ्कमूर्त्तेः।

व्यक्तोदितैः = स्फुटोद्गतैः। स्मितमयूखैः = विकसितकिरणैः। विभासितौ = दीप्तौ। ओष्ठौ = अधरौ। यस्यासौ तथोक्तः। विकीर्णधाम्नः = विस्तीर्णतेजसः। मुनेरभिमुखम् = ऋषेः सम्मुखम्। तिष्ठन्। सः = असौ युधिष्ठिरः। इद्धम् = दीप्तम्। अंशुजालम् = किरणजालम्। तन्वन्तम् = विस्तृतम्। गुरुम् = गीष्पतिम्। अभितः = परितः। सकलस्य = निःशेषस्य। शशाङ्कामूर्त्ति र्यस्य तस्य = इन्दोः। लक्ष्मीम् = शोभाम्। उवाह = वहतिस्म। वसन्ततिलका वृत्तम्॥ ५९॥

इति द्वितीयः सर्गः॥

अथ तृतीयः सर्गः॥

ततः शरच्चन्द्रकराभिरामैरुत्सर्पिभिः प्रांशु मिवांशुजालैः। बिभ्राणमानीलरुचं पिशङ्गीर्जटा-
स्तडित्वन्तमिवाम्बुवाहम्॥ १॥

ततः=उपवेशानन्तरम्। युधिष्ठिरः। शरच्चन्द्रकराभिरामैः = आह्लादकैरित्यर्थः। उत्सर्पिभिः = ऊर्ध्वं प्रसारिभिः। अंशुजालैः = किरणसमूहैः। प्रांशुम्=उन्नतमिव। स्थितमित्युत्प्रेक्षा। आनीलरुचम् = कृष्णवर्णम्। पिशङ्गीः = पिङ्गलवर्णाः जटाः = सटाः। बिभ्राणम् = धारयन्तम्। अतएव। तडित्वन्तम् = विद्युद्युक्तम्। अम्बुवाहमिव = जलधरमिव। स्थितमित्युत्प्रेक्षा। अस्मिन् सर्गे उपजातिवृत्तम्॥ १॥

प्रसाद लक्ष्मीं दधतं समग्रां वपुःप्रकर्षेण जनातिगेन । प्रसह्य चेतःसु समासजन्तमसंस्तुतानामपि भावमार्द्रम् ॥ २ ॥

समग्राम्=सकलाम् । प्रसादः=सौम्यता तस्य । लक्ष्मीम्=सम्पदम् । दधतम् = धारयंतम् । अतएव । जनातिगेन = लोकातिशायिना । वपुः प्रकर्षेण=आकारसम्पदा । असंस्तुतानाम् = अपरिचितानामपि । (व्यासोऽयमित्यजानतामपीत्यर्थः) चेतःसु=चित्तेषु । आर्द्रम् = स्नेहार्द्रम् । भावम् = अभिप्रायम् । प्रसह्य = बलात् । समासजन्तुम् = लगयन्तमिति यावत् ॥ १ ॥

अनुद्धताकारतया विविक्तां तन्वन्तमन्तःकरणस्य वृत्तिम् । माधुर्यविस्रम्भविशेषभाजा कृतोपसम्भाषमिवेक्षितेन ॥ ३ ॥

अनुद्धताकारतया = शान्ताकारत्वेन लिङ्गेन । अन्तःकरणस्य = चित्तस्य । वृत्तिम् = वर्त्तनम् । विविक्ताम् = पूताम् । (शान्तामिति यावत्) तन्वन्तम् = प्रकटयन्तम् । माधुर्यम् = निसर्गसौम्यता । विस्रम्भः = विश्वासः । तयोर्विशेषम् = अतिशयम् । भजतीति भाक् तथोक्तेन । ईक्षितेन = दर्शनेनैव । कृतोपसम्भाषा सम्भाषणं येन । तमित्युत्प्रेक्षा ॥ ३ ॥

युधिष्ठिरोऽब्रवीत् ।

धर्मात्मजो धर्मनिबन्धिनीनां प्रसूतिमेनः प्रणुदां श्रुतीनाम् । हेतुं तदभ्यागमने परीप्सुः सुखो-

पविष्टं मुनिमाबभाषे ॥ ४ ॥

धर्म्मात्मजः = युधिष्ठिरः। धर्म्मनिबन्धिनीनाम् = अग्निहोत्रादिधर्मप्रतिपादिकानाम् । एनःप्रणुदाम् = अघच्छिदाम् । श्रुतीनाम् = वेदानाम्। प्रसूतिम् = प्रभवम्। सुखोपविष्टम् = अक्लेशेनास्थितम्। मुनिम् = व्यासम् । तदभ्यागमने = तस्य मुनेरागमने । हेतुम् = कारणम्। परीप्सुः = जिज्ञासुः । आबभाषे = उवाच ॥ ४ ॥

अनाप्तपुण्योपचयैर्दुरापा फलस्य निर्धूतरजाः सवित्री। तुल्या भवद्दर्शन सम्पदेषा वृष्टेर्दिवो वीतबलाहकायाः ॥ ५ ॥

अनाप्तपुण्योपचयैः = अकृतधर्मसंग्रहैः । दुरापा = दुर्लभा । फलस्य = परिपाकस्य । सवित्री = श्रेयस्करी । निर्धूतरजाः = हतरजोगुणाः । अन्यत्र निर्धूलिः । एषा = इयम्। भवद्दर्शनसम्पद् = त्वदवलोकनसम्पत्तिः (लाभ इति यावत्) वीतबलाहकायाः = गतमेघायाः । दिवः = आकाशस्य सम्बन्धिन्याः । वृष्टेः = वर्षणस्य । तुल्या = समा । इत्युपमालङ्कारः ॥ ५ ॥

अद्य क्रियाः कामदुघाः क्रतूनां सत्याशिषः सम्प्रति भूमिदेवाः । आसंसृतेरस्मि जगत्सु जातस्त्वय्यागते यद्बहुमानपात्रम् ॥ ६ ॥

अद्य = अस्मिन्नहनि । क्रतूनाम् = यज्ञानाम्। क्रियाः = अनुष्ठानानि । कामदुघाः = फलप्रदाः । सम्प्रति = इदानीम् । भूमिदेवाः = विप्राः । सत्याशिषः = तथ्या-

शीर्वादाः यद् = यतःकारणात् । त्वय्यागतेसति = भवदागमनेननिमित्तेनेत्यर्थः । अस्मि = अहमर्थेऽव्ययम् । आसंसृतेः = आसंसारात् (यावत् संसारमित्यर्थः)।जगत्सु = संसारेषु।बहुमानपात्रम् = प्रचुरयोग्यता भाजनम् । जातः = सकलसत्कर्मफलभूतं त्वदागमनं येन मे जगन्मान्यतेतिभावः६

श्रियं विकर्षत्यपहन्त्यघानि श्रेयः परिस्नौति तनोति कीर्त्तिम् । सन्दर्शनंलोकगुरोरमोघं तवात्मयोनेरिव किं न धत्ते ॥ ७ ॥

आत्मयोनेः=ब्रह्मणइव । लोकगुरोः=सर्वशिक्षकस्य । तव= भवतोव्यासस्य । अमोघम् = अविफलम् (सफलमित्यर्थः) संदर्शनम् = उपलब्धिः । श्रियम् = शोभाम् । विकर्षति = आकर्षति । अघानि = दुःखानि । अपहरन्ति = दूरीभवन्ति । श्रेयः = पुरुषार्थम् । परिस्नौति = स्रवति । कीर्त्तिम्= यशश्च । तनोति = विस्तारयति । किं बहुना।किं न धत्ते = किं नो करोति । अपितुसर्वं करोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

श्च्योतन् मयूखेऽपि हिमद्युतौमे ननिर्वृतं निर्वृतिमेति चक्षुः । समुज्झितज्ञातिवियोगखेदं त्वत् सन्निधावुच्छ्वसतीव चेतः ॥ ८ ॥

हे भगवन् ! । श्च्योतन्मयूखे = सुधास्राविकरे।हिमद्युतौ= चन्द्रेऽपि विषये । न निर्वृतम् = नो मुक्तम् । मे = मम । चक्षुः = लोचनम् । त्वत्सन्निधौ । भवदभ्याशे । निर्वृतिम् = सुखम् । एति = प्राप्नोति । तथा चेतश्च = चित्तमपि । समुज्झितज्ञातिवियोगखेदम् = त्यक्तबन्धुविरहदुःखम् । उच्छ्वसतीव = अनुपराधेन प्राणितीत्युत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

निरास्पदं प्रश्नकुतूहलित्वमस्मास्वधीनं किमु निःस्पृहाणाम् । तथापि कल्याणकरीं गिरं ते मां श्रोतुमिच्छा मुखरीकरोति ॥ ९ ॥

प्रश्नकुतूहलित्वम् = अनुयोगकौतुकत्वम् । निरास्पदम् = अप्रतिष्ठाम् । निःस्पृहाणाम् = युष्मादृशामित्यर्थः।अस्मासु = पाण्डवेषु । अधीनम् = आयत्तम् । किमु = किमुत (नाकिञ्चिदस्मत्तो लभ्यामित्यर्थः) तथापिकल्याणकरीम् = अस्मद्धितैकहेतुमित्यर्थः । अतः । ते = तव । गिरम् = वाचम् । श्रोतुमिच्छा = श्रवणेहा । माम् = युधिष्ठिरम् । मुखरीकरोति = व्यवहरयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

इत्युक्तवानुक्तिविशेषरम्यं मनः समाधाय जयोपपत्तौ । उदारचेता गिरमित्युदारां द्वैपायनेनाभिदधे नरेन्द्रः ॥ १० ॥

इति = इत्थम् । उक्तिविशेषरम्यम् = उक्तिवैचित्र्यचारु यथातथा । उक्तवान्=कथितवान् । उदारचेताः = महामनाः। नरेन्द्रः = राजायुधिष्ठिरः । द्वैपायनेन = व्यासेन । द्वीपमयनं स्थानं जन्म भूमिर्यस्यसद्वीपायनः । सएवद्वैपायनस्तेन । प्रज्ञादिभ्यश्च, इतिस्वार्थेऽण्प्रत्ययः । जयोपपत्तौ = विजयसिद्धौ । मनः = स्वान्तम् । समाधाय = जयसिद्धिमपेक्ष्येत्यर्थः । इति = वक्ष्यमाणप्रकाराम् । उदाराम् = अर्थवतीम् । गिरम् = वाणीम् । अभिदधे = उक्तः ॥ १० ॥

व्यासोऽगादीत् ।

चिचीषतां जन्मवतामलघ्वीं यशोवतंसामु-

भयत्रभूतिम् । अभ्यर्हिताबन्धुषुतुल्यरूपावृत्तिर्वि-
शेषेण तपाधनानाम् ॥ ११ ॥

अलघ्वीम् = गुर्वीम् । यशोवतंसाम् = कीर्तिभूषणम् । उभयत्र = इहचाऽमुत्रच । भूतिम् = श्रेयः । चिचीषताम् = चेतुंसंग्रहीतुमिच्छताम् । जन्मवताम् = शरीरिणाम् । बन्धुषु = भ्रातृषुविषये । तुल्यरूपा = एकविधा । वृत्तिः = व्यवहारः अभ्यर्हिता = उचिता । तपोधनानाम् = तापसानाम् । विशेषेण = नियमेन । अभ्यर्हिता ॥ ११ ॥

तथापि निघ्नं नृप ! तावकीनैः प्रह्वीकृतं मे हृदयं गुणौघैः । वीतस्पृहाणामपि मुक्तिभाजां भवन्ति भव्येषुहि पक्षपाताः ॥ १२ ॥

तथापि = तुल्यवृत्तौ चित्तेऽपि । हेनृप ! = भो राजन् ! । तावकीनैः = त्वदीयैः । गुणौघैः = धर्मसमूहैः । प्रह्वीकृतम् = आवर्जितम् । मे = ममव्यासस्य । हृदयम् = स्वान्तम् । निघ्नम् = त्वदायत्तम् । वीतस्पृहाणाम् = विरक्तानाम् । मुक्तिभाजाम् = मुमुक्षूणामपीत्यर्थः । भव्येषु = साधुषु । पक्षपाताः = स्नेहाभवन्ति ॥ १२ ॥

सुतान यूयं किमु तस्य राज्ञःसुयोधनं वा न गुणैरतीताः । यस्त्यक्तवान् वः स वृथा बलाद्वा मोहं विधत्ते विषयाभिलाषः ॥ १३ ॥

यूयम् = पाण्डवाः । तस्य = अमुष्य । राज्ञः = धृतराष्ट्रस्य । सुताः = पुत्राः । नकिमु = अपितु सुता एवेत्यर्थः । गुणैः = शान्तिदानदाक्षिण्यादिभिः । सुयोधनम् = धृतराष्ट्रतनयम् ।

नातीता वा = नातिक्रान्ता वा (अतीतापवेत्यर्थः) यः = धृतराष्ट्रः । वः = युष्मान् । वृथा = निष्कारणमेव । त्यक्तवान् = हातवान् । सः = असौ धृतराष्ट्रः । विषयाभिलाषः = भोगतृष्णा । बलाद् वा = बलादिव । मोहम् = आविवेकम् । विधत्ते = विदधाति ॥ १३ ॥

जहातु नैनं कथमर्थसिद्धिः संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः । असाधुयोगा हि जयान्तरायाः प्रमाथिनीनां विपदां पदानि ॥ १४ ॥

एनम् = धृतराष्ट्रम् । अर्थसिद्धिः = अर्थसाधनम् । कथम् = केन प्रकारेण । न जहातु = अपितु जहात्वेवेत्यर्थः । यः = धृतराष्ट्रः । संशय्य = सन्दिह्य । कर्णादिषुतिष्ठते = कर्णादीनदुर्मन्त्रिणः सन्दिग्धार्थे निर्णेतृत्वेनावलम्बतइत्यर्थः । असाधुयोगाः = दुर्जनसंसर्गाः । जयान्तरायाः = विजयघातकाः । प्रमाथिनीनाम् = उन्मूलनशीलानाम् । विपदाम् = आपदाम् । पदानि = स्थानानि भवन्ति ॥ १४ ॥

पथश्च्युतायां समितौ रिपूणां धर्म्यांदधानेन धुरंचिराय । त्वयाविपत्स्वप्यविपत्तिरम्यमाविष्कृतं प्रेमपरंगुणेषु ॥ १५ ॥

रिपूणाम् = अरीणाम् । समितौ = परिषदि । पथश्च्युतायाम् = मार्गाद्भ्रष्टायाम् । चिराय = अनल्पकालम् । धर्म्याम् = धर्मादनपेताम् । धुरम् = भारम् । दधानेन = धारयता । त्वया = युधिष्ठिरेण । विपत्स्वपि = आपत्स्वपि । अविपत्ति = अविनाश्यत एव । रम्यम् = सुन्दरम् । गुणेषु = शान्त्यादिषुविषये । परम् = उत्कृष्टम् । प्रेमाविष्कृतम् = स्ने-

इमकटीकृतम्। दुःसहमपि सोढवता। त्वया साधु कृतमिति भावः॥

विधायविध्वंसमनात्मनीनं शमैकवृत्तेर्भवत-
श्छलेन। प्रकाशितत्वन्मतिशीलसाराः कृतोप-
कारा इव विद्विषस्ते॥ १६॥

शमैकवृत्तेः = शान्त्येकवर्त्तनस्य। भवतः = तवयुधिष्ठि-
रस्य। छलेन = कपटेन। अनात्मनीनम् = स्वस्यैवानर्थहेतु-
मित्यर्थः। विध्वंसम् = अपकारम्। विधाय = कृत्वा। प्रका-
शितः = प्रख्यापितः। तव = भवतो युधिष्ठिरस्य। मति-
शीलयोः = प्रज्ञासद्वृत्तयोः। सारः = प्रकर्षः। यैस्तेतथो-
क्ताः। ते = तव। विद्विषः = वैरिणः। कृतोपकारा इव =
उपकृतवन्तइव॥ १६॥

लभ्याधरित्री तव विक्रमेण ज्यायांश्च वीर्या-
स्त्रबलैर्विपक्षः। अतः प्रकर्षाय विधिर्विधेयः प्रकर्ष-
तन्त्रा हि रणे जयश्रीः॥ १७॥

तव = त्वयायुधिष्ठिरस्य। धरित्री = पृथ्वी। विक्रमेण =
शौर्यातिशयेन। लभ्या = प्राप्तव्या। नच सुलभेत्यर्थः।
विपक्षश्च = शत्रुरपि वीर्यम् = शौर्यम्। अस्त्राणि = आग्नेया-
दीनि। बलानि = सैन्यानि। तैः। ज्यायान् = प्रशस्यतरः
आधिकतर इतियावत्। अतः = एतदर्थाम्। प्रकर्षाय = आ-
धिक्याय। विधिः = उपायः। विधेयः = कर्त्तव्यः। कुतः।
हि = यस्मात्। रणे = संग्रामे। जयश्रीः = विजयश्रीः प्राप्तिः।
प्रकर्षतन्त्रा = अतीव प्रधाना। प्रकर्षायत्तेत्यर्थः॥ १७॥

त्रिःसप्तकृत्वो जगतीपतीनां हन्ता गुरुर्यस्य

स जामदग्न्यः। वीर्यावधूतःस्म तदाविवेद प्रकर्ष-
माधारवशं गुणानाम् ॥ १८ ॥

त्रिःसप्तकृत्वः = त्रिरावृत्तान् सप्तवारान् (एकविंशतिकृत्व इत्यर्थः) जगतीपतीनाम् = महीपालानाम् । हन्ता = नाशकः । गुरुः = अस्त्रवेदोपदेष्टा । सः = असौ प्रसिद्धः । जामदग्न्यः = जमदग्निसूनुः (परशुराम इत्यर्थः) यस्य = भीष्मस्य । वीर्यावधूतः = विक्रमाभिभूतः ।(अम्बिकास्वयंवर इत्यर्थः) तदा = भङ्गप्राप्तिसमये । गुणानाम् = शौर्यादीनाम् । प्रकर्षम् = अतिशयम् । आधारवशम् = आश्रयाधीनम् । विवेदस्म = जज्ञे । स्म पादपूर्णेभूतेऽर्थे च ॥ १८ ॥

यस्मिन्ननैश्वर्यकृतव्यलीकः पराभवं प्राप्तइवा-
न्तकोऽपि । धुन्वन् धनुःकस्य रणेन कुर्यान्मनो-
भयैकप्रवणं सभीष्मः ॥ १९ ॥

यस्मिन् = भीष्मविषये । अनैश्वर्येण = असमर्थेन । कृतव्यलीकः = जनितवैलक्ष्यः(जातलज्जइत्यर्थः) अन्तकोऽपि= यमोऽपि। पराभवम् = तिरस्कारम्।प्राप्त इव = लब्धइव। सः= असौ । भीष्मः = गाङ्गेयः । रणे = युद्धे । धनुः = कोदण्डम्। धुन्वन् = कम्पयन्। कस्य = जन्तोः । मनः = स्वान्तम् । भयैकप्रवणम् = भयएवप्रवणमेकोन्मुखम् । न कुर्यात् = नोकरोतु। अपितु सर्वस्यापि मनसि भयंकुर्यादेवेत्यर्थः ॥१९॥

सृजन्तमाजाविषु संहतीर्वः सहेत कोप-
ज्वलितं गुरुं कः । परिस्फुरल्लोलशिखाग्रजिह्वं
जगज्जिघत्सन्तमिवान्तवह्निम् ॥ २१ ॥

आजौ = सङ्ग्रामे । इषुसंहतीः = बाणसङ्घान् । सृज-

न्तम् = वर्षन्तम् । कोपज्वलितम् = क्रोधदग्धम् । अतएव । परिस्फुरन्त्यः = स्पन्दमानाः । लोलाः = चञ्चलाः । शिखाग्राण्येव = कोणा एव । जिह्वा = रसना । यस्य तं तथोक्तम् । जगत् = लोकम् । जिघत्सन्तम् = अत्तुमिच्छन्तम् । अन्तवह्निम् = कालाग्निमिव स्थितम् । गुरुम् = द्रोणम् । वः = युष्माकं मध्ये । कःसहेत = को नासोढुं शक्नुयात् । नकोपीत्यर्थः ॥ २० ॥

निरीक्ष्य संरम्भनिरस्तधैर्यं राधेयमाराधितजामदग्न्यम् । असंस्तुतेषु प्रसभं भयेषु जायेत मृत्योरपि पक्षपातः ॥ २१ ॥

संरम्भेण = कोपेन । निरस्तम् = दूरीकृतम् । धैर्यम् = निर्विकारचित्तत्वम् । येन तं तथोक्तम् । आराधितजामदग्न्यम् = शुश्रूषितभार्गवम् । जामदग्न्यादधिगतास्त्ररहस्यमित्यर्थः । राधेयम् = राधातनयंकर्णाम् । निरीक्ष्य = आलोक्य । मृत्योरपि = मरणस्यापि । असंस्तुतेषु = अपरिचितेषु । भयेषु = भीतिषु । प्रसभम् = बलात्कारेण । पक्षपातः = परिचयः । जायेत = जायताम् । मृत्युरप्यस्माद् बिभीयात् किमुतान्य इति ॥ २१ ॥

यथासमासादितसाधनेन सुदुश्चरामाचरता तपस्याम् । एतेदुरापं समवाप्य वीर्यमुन्मूलितारः कपिकेतनेन ॥ २२ ॥

यथा = विधया करणेन । सुदुश्चराम् = अतिदुष्कराम् । तपस्याम् = तपश्चर्य्याम् । आचरता = शिवंप्रतितपः कुर्वतेत्यर्थः । अतएव । समासादितम् = प्राप्तम् । साधनम् =

रसिद्धिः । पाशुपतास्त्ररूपंयेन तेन । कपिः = हनुमान् । केत-
नम् = चिह्नम् । यस्यतेन । अर्जुनेनेत्यर्थः । दुरापम् = अ-
न्यस्यदुर्लभम् । वीर्यम् = तेजः । समवाप्य = उपलभ्य ।
एते = पूर्वोक्ताभीष्मादयः । उन्मूलितारः = उन्मूलयिष्यन्ते

महत्त्वयोगाय महामहिम्नामाराधनींतांनृप! देवतानाम् । दातुं प्रदानोचित ! भूरिधाम्नीमुपागतः सिद्धिमिवास्मि विद्याम् ॥ २३ ॥

हेनृप ! = भोराजन् ! युधिष्ठिर ! । महत्त्वयोगाय = प्रकर्षलाभाय । महामहिम्नाम् = महानुभावानाम् । देवतानाम् = इन्द्रादीनाम् । आराधनीम् = प्रसादयित्रीमित्यर्थः । आराध्यतेऽनयेत्याराधनी ताम् । भूरिधाम्नीम् = महाप्रभावाम् । विद्याम् = इन्द्रमन्त्ररूपाम् । सिद्धिम् = साधनामिव । हेप्रदानोचित ! = हेदानपात्रभूत । दातुम् = दानाय । उपागतोऽस्मि = सम्प्राप्तोऽस्मि ॥ २३ ॥

इत्युक्तवन्तं व्रज साधयेति प्रमाणयन् वाक्यमजातशत्रोः । प्रसेदिवांसंतमुपाससाद वसन्निवान्ते विनयेन जिष्णुः ॥ २४ ॥

इति = इत्थम् । उक्तवन्तम् = वदन्तम् । प्रसेदिवांसम् = प्रसन्नम् । तम् = मुनिम् । जिष्णुः = जयनशीलोऽर्जुनः । व्रज = गच्छ । साधय = अनुतिष्ठ । इति = एवंरूपम् । अजातशत्रोः = धर्मराजस्य । वाक्यम् = वचनम् । प्रमाणयन् = तदादिष्टःसन् । अन्तेवसन् = निवासं कुर्वन् । छात्रइव = विद्यार्थीव । विनयेन = अनौद्धत्येन । उपससाद = समीपंप्राप २४

निर्याय विद्याथ दिनादिरम्याद् विम्बादिवा-

र्कस्य मुखान्महर्षेः । पार्थाननं वह्निकणावदाता दीप्तिः स्फुरत् पद्ममिवाभिपेदे ॥ २५ ॥

अथ = अनन्तरम् । वह्निकणावदाता = स्फुलिङ्गवदुज्ज्वला । विद्या = इन्द्रमन्त्ररूपा । दिनादिरम्यादर्कस्य = प्रभातभास्करस्य । विम्बादिव = प्रतिविम्बामिव । महर्षेः = व्यासस्य । मुखात् = आननात् । निर्याय = निर्गत्य । दीप्तिः = अरुदोभ्रतिः । स्फुरत् = विकसत् । पद्ममिव = कमलमिव । पार्थाननम् = अर्जुनस्य मुखम् । अभिपेदे = प्रविष्टा ॥ २५

योगं च तं योग्यतमाय तस्मै तपः प्रभावाद्विततार सद्यः । येनास्य तत्त्वेषु कृतेऽवभासे समुन्मिमीलेव चिराय चक्षुः ॥ २६ ॥

योग्यतमाय = अर्हतमाय । तस्मै = अर्जुनाय । तम् = वक्ष्यमाणमाहिमानम् । योगम् = ध्यानविधिं च । तपःप्रभावात् = तपस्यासामर्थ्यात् । सद्यः = झटिति । वितताार = सन्ददौ । येन = योगेन । तत्त्वेषु = प्रकृतिमहदादिषु (मूलप्रकृतिर्महानहंकारो मनश्चपञ्चतन्मात्राणि पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि पञ्च पञ्च महाभूतानीति चतुर्विंशति तत्त्वानि) तत्रावभासे = साक्षात्कारे कृतेसति । अस्य = अर्जुनस्य । चक्षुरिव = लोचनमिव । चिराय = अनल्पकालम् । समुन्मिमीलेव = उन्मिषितमिव ॥ २६ ॥

आकारमाशंसित भूरिलाभं दधानमन्तःकरणानुरूपम् । नियोजयिष्यन् विजयोदये तं तपः समाधौ मुनिरित्युवाच ॥ २७ ॥

आशंसितः = आख्यातः । भूरिलाभः = अनेकश्रेयः ।

प्राप्तिर्येन तं तथोक्तम् । अन्तःकरणानुरूपम् = मनोऽनुकूलम् । आकारम् = मूर्त्तिम् । दधानम् = धारयन्तम् । तम् = अर्जुनम् । मुनिः = व्यासः । विजयोदयं = विजयफलके । तपःसमाधौ = तपोनियमे । नियोजयिष्यन् = नियोजयितुमिच्छन्नित्यर्थः । इति = वक्ष्यमाणम् । उवाच = अवोचत् २७

अनेन योगेन विवृद्धतेजा निजां परस्मै पदवीमयच्छन् । समाचराचारमुपात्तशस्त्रो जपोपवासाभिषवैर्मुनीनाम् ॥ २८ ॥

अनेन = स्वोपदिष्टेन । योगेन = चित्तवृत्तिनिरोधेन । विवृद्धतेजाः = समृद्धकान्तिः । निजाम् = आत्मनीनाम् । पदवीम् = आस्पदम् । परस्मै अयच्छन् = परस्यप्रवेशमयच्छन्नित्यर्थः । उपात्तशस्त्रः = निगृहीतायुधः सन् । जपोपवासाभिषवैः = स्वाध्यायानशनस्नानैः । मुनीनाम् = ऋषीणाम् । आचारम् = सच्चरित्रम् । समाचर = अनुतिष्ठ ॥ २८

करिष्यसे यत्र सुदुश्चराणि प्रसत्तये गोत्रभिदस्तपांसि । शिलोच्चयं चारुशिलोच्चयं तमेषक्षणान्नेष्यति गुह्यकस्त्वाम् ॥ २९ ॥

यत्र = शिलोच्चये । गोत्रभिदः = इन्द्रस्य । प्रसत्तये = प्रसादाय । सुदुश्चराणि = सुदुष्कराणि । तपांसि = तपस्याः । करिष्यसे = विधास्यसे । चारुशिलोच्चयम् = रम्यशिखरम् । तम् = अमुम् । शिलोच्चयम् = गिरिमिन्द्रकीलरूपम् । त्वाम् = भवन्तम् । एषः = अयम् । गुह्यकः = यक्षः । क्षणान्नेष्यति = प्रापयिष्यति ॥ २९ ॥

इति ब्रुवाणेन महेन्द्रसूनुं महर्षिणा तेनतिरो-

बभूवे। तं राजराजानुचरोऽस्य साक्षात् प्रदेशमादेशमिवाधितष्ठौ ॥ ३० ॥

इति = इत्थम्। तम् = अमुम्। महेन्द्रसूनुम् = अर्जुनम्। ब्रुवाणेन = उक्तवता। तेन = महर्षिणाव्यासेन। तिरोबभूवे= अन्तर्दधे। राजराजस्य = यक्षराजस्य। अनुचरः = पूर्वोक्तयक्षः। अस्य = मुनेः। आदेशम् = आज्ञाम्। साक्षादिव= अपरोक्षादिव। प्रदेशम् = अर्जुनाधिष्ठितस्थानम्। अधितष्ठौ = प्राप्तवानित्यर्थः ॥ ३० ॥

कृतानतिर्व्याहृतसान्त्ववादे जातस्पृहः पुण्यजनःस जिष्णौ। इयाय सख्याविव संप्रसादं विश्वासयत्याशु सतां हि योगः ॥ ३१ ॥

सः = असौ। पुण्यजनः = यक्षः। कृतानतिः = कृतप्रणामःसन्। व्याहृतसान्त्ववादे = उक्तप्रियवचने। जिष्णौ= अर्जुने। जातस्पृहः = जातानुरागः सन्। सख्यौ = सुहृदीव। सम्प्रसादम् = विश्वासम्। इयाय = प्राप। हि = यतः। सताम्=सज्जनानाम्। योगः = सङ्गतिः। आशु = शीघ्रम्। विश्वासयति = प्रीतिंजनयाति ॥ ३१ ॥

अथोष्णभासेव सुमेरुकुञ्जान्विहीयमानानुदयाय तेन। बृहद्द्युतीन्दुःखकृतात्मलाभं तमः शनैः पाण्डुसुतान् प्रपेदे ॥ ३२ ॥

अथ = अनन्तरम्। उष्णभासा = सूर्येण। उदयाय = पुनरुद्गमनाय। विहीयमानान् = त्यज्यमानान्। बृहद्द्युतीन् = सौवर्णत्वाद्दीप्यमानानित्यर्थः। सुमेरुकुञ्जानिव = हेमाद्रिकुञ्जानिव। तेन=अर्जुनेन। पाण्डुसुतान् = चतुरइति।

दुःखेन = कृच्छ्रेण । कृतः = उपपादितः । आत्मकामः = उत्पत्तिः । यस्य तन्तथोक्तम् । तमः = शोकोऽन्धकारश्च. शनैः = मन्दम् । प्रपेदे = प्राप ॥ १२ ॥

असंशयालोचितकार्यनुन्नःप्रेम्णा समानीय विभज्यमानः । तुल्याद्विभागादिवतन्मनोभिर्दुःखातिभारोऽपि लघुः समेने ॥ ३३ ॥

असंशयम् = असन्दिग्धम् । यथातथा । आलोचितम् = विवेचितम् । यत्कार्यम् = यत्कर्म । तेन । नुन्नः = निरस्तः । तथापि । प्रेम्णा = भ्रातृवात्सल्येनकर्त्रा । समानीय = पुनराकृष्य । विभज्यमानः = समशो भागी क्रियमाणः । सः = असौ पूर्वोक्तः । दुःखातिभारोऽपि = क्लेशमेवातिभारभूतमपि । तन्मनोभिः = तेषां चतुर्णां पार्थानां स्वान्तैः । तुल्याद्विभागादिव = प्रागुक्तप्रेमकृतात् समविभागादिवेत्यर्थः । लघुः = सूक्ष्मः । मेने = मतः ॥ ३३ ॥

धैर्येण विश्वास्यतया महर्षेस्तीव्रादरातिप्रभवाच्च मन्योः । वीर्यंच विद्वत्सु सुते मघोनः स तेषु न स्थानमवाप शोकः ॥ ३४ ॥

धैर्येण = निसर्गतोनिर्विकाराचित्तत्वेन । तथा । महर्षेः = व्यासस्य । प्रवर्त्तकस्येति शेषः । विश्वास्यतया = श्रद्धेयवचनत्वेनेत्यर्थः । अरातिप्रभवात् = शत्रुहेतुकात् । तीव्रात् = महद्दुःखात् । मन्योः = क्रोधाद्धेतोः । मघोनः सुते = अर्जुने । वीर्यंच = पराक्रमं च । विद्वत्सु = ज्ञातवत्सु । इतियावत् । तेषु = पार्थेषु । सः = असौ । शोकः = मन्युः । स्थानम् = स्थितिम् । नावाप = न प्राप ॥ ३४ ॥

तान्भूरिधाम्नश्चतुरोऽपि दूरं विहाय यामानिव वासरस्य । एकौघभूतं तदशर्मकृष्णां विभावरीं ध्वान्तमिव प्रपदे ॥ ३५ ॥

तत् = पार्थैस्त्यक्तवत् । अशर्म = दुःखम् । भूरिधाम्नः = अतितेजस्विनः । चतुरः = चतुःसङ्ख्याकान् पार्थानपि । वासरस्य = दिनस्य । भूरिधाम्नश्चतुरः । यामान् = प्रहरानिव । दूरम् = विप्रकृष्टम् । विहाय = त्यक्त्वा । एकौघभूतम् = एकराशिभूतंमत् । कृष्णांविभावरीम् = कृष्णपक्षरात्रिम् । ध्वान्तमिव = अन्धकारमिव । कृष्णाम् = द्रौपदीम् । प्रपेदे = प्राप ॥ ३५ ॥

तुषारलेखाकुलितोत्पलाभे पर्यश्रुणी मङ्गलभङ्गभीरुः । अगूढभावापि विलोकने सा न लोचने मीलयितुं विषेहे ॥ ३६ ॥

स = असौद्रौपदी । विलोकने = अर्जुनवीक्षणे । अगूढभावा — अगुप्ताभिप्रायापि । स्फुटाभिलाषिणीति यावत् । मङ्गलभङ्गभीरुः = कल्याणहानेर्भीतासती । पर्यश्रुणी = परिगताश्रुके (बाष्पावृत्तेइत्यर्थः) तुषारलेखाकुलितोत्पलाभे = हिमबिन्दुमाहितेन्दीवरसन्निभे । लोचने = नेत्रे । मीलयितुम् = बन्दीकर्तुम् । न विषेहे = नो शशाक ॥ ३६ ॥

अकृत्रिमप्रेमरसाभिरामं रामार्पितंदृष्टिविलोभिदृष्टम् । मनःप्रसादाञ्जलिना निकामं जग्राह पाथेयमिवेन्द्रसूनुः ॥ ३७ ॥

इन्द्रसूनुः = अर्जुनः । अकृत्रिमेण = कृत्रिमवर्जितेन । प्रेमरसेन = प्रियभावेन । अभिरामम् = मनोहरम् । रामया =

रमण्या । अर्पितम् = दत्तम् । दृष्टिविलोभि = अवलोकनप्रियम् । इष्टम् = दर्शनम् । मनःप्रसादाञ्जलिना = स्वान्तप्रसन्नताञ्जलिना । पाथेयम् = शम्बलमिव । निकामम् = अतिशयेन । जग्राह = गृहीतवान् ॥ ३७ ॥

धैर्यावसादेन हृतप्रसादा वन्यद्विपेनेव निदाघसिन्धुः । निरुद्धवाष्पोदयसन्नकण्ठमुवाच कृच्छ्रादिति राजपुत्री ॥ ३८ ॥

वन्यद्विपेन = विपिनहस्तिना । निदाघसिन्धुः = ग्रीष्मनदीव । धैर्यावसादेन = धैर्यभ्रंशनकर्त्रा । हृतप्रसादा = हृतनैर्मल्या । क्षोभं गमितेत्यर्थः । राजपुत्री=क्षत्रियतनयाद्रौपदी । निरुद्धवाष्पोदयम् = संरुद्धरोदनम् । सन्नकण्ठम् = हीनस्वरम् । कृच्छ्राद् = कथंचित् । इति = वक्ष्यमाणम् । उवाच = बभाषे ॥ ३८ ॥

द्रौपद्याचष्टे।

मग्नां द्विषच्छद्मनि पङ्कभूते सम्भावनां भूतिमिवोद्धरिष्यन् । आधिद्विषामा तपसां प्रसिद्धेरस्मद् विना मा भृश मुन्मनीभूः ॥ ३९ ॥

पङ्कभूते = कर्दमोपमिते । द्विषच्छद्मनि = शत्रुकपटे । मग्नाम् = दुरुद्धराम् । सम्भावनाम् = योग्यताम् । (गौरवमिति यावत्) भूतिम् = सम्पदमिव । उद्धरिष्यन् = उन्नेष्यन् । उद्धारकस्त्वमिति शेषः । आधिद्विषाम् = दुःखच्छिदाम् । तपसाम् = धर्माणाम् । प्रसिद्धेः = सम्यक्सिद्धिपर्यन्तम् । अस्मद्विना = अस्माभिर्विनेत्यर्थः । भृशम् = अतिशयम् । मोन्मनीभूः = अस्मद्विरहाद् दुर्मना मा भूरित्यर्थः ॥ ३९ ॥

यशोऽधिगन्तुंसुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्त्तितुं वा। निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्कमुपैति सिद्धिः ॥ ४० ॥

यशोऽधिगन्तुम् = कीर्त्तिं लब्धुम् । सुखस्य = आनन्दस्य। लिप्सया = लब्धुमिच्छया । मनुष्यसङ्ख्याम् = नरगणनाम् । अतिवर्त्तितुम् = अतिक्रमितुं वा । अमानुषं कर्म कर्त्तुमित्यर्थः । अभियोगभाजाम् = अभिनिवेशवताम् । निरुत्सुकानाम् = अनुत्सुकानाम् (अदुर्मनानामित्यर्थः) सिद्धिः= पूर्वोक्तं यशः सुखाद्यर्थासिद्धिश्च । समुत्सुकेव = अनुरक्तकान्तेव । अङ्कम् = उत्सङ्गमन्तिकम् । उपैति = प्राप्नोति ४०

लोकं विधात्रा विहितस्य गोप्तुं क्षत्रस्य मुष्णान् वसु जैत्रमोजः। तेजस्विताया विजयैकवृत्तेर्निघ्नन् प्रियं प्राणमिवाभिमानम् ॥ ४१ ॥

विधात्रा = ब्रह्मणा । लोकम् = संसारम् । गोप्तुम् = रक्षितुम् । विहितस्य = सृष्टस्य । क्षत्रस्य = क्षत्रियजातेः । जैत्रम् = जयनशीलम् । ओजः = बलं दीप्तिर्वा । तदेव वसु = धनम् । मुष्णन् = अपहरन् । विजयैकवृत्तेः = विजयैकजीविकायाः । तेजस्वितायाः = तेजस्विनामित्यर्थः । प्रियम् = प्रेष्ठम्। प्राणमिव = प्राणसममित्यर्थः । अभिमानम् = अहङ्कारम् । निघ्नन् = खण्डयन् । तेजस्विनां प्राणहानिमायो मानहानिरिति भावः ॥ ४१ ॥

व्रीडानतैराप्तजनोपनीतः संशय्य कृच्छ्रेण नृपैः प्रपन्नः । वितानभूतं विततं पृथिव्यां यशः समूहन्निव दिग्विकीर्णम् ॥ ४२ ॥

आत्मजनोऽग्नीः = यथार्थवक्त्राऽसाधितः।प्रापितइत्यर्थः। तथापि। संशय्य = सन्दिह्य (असम्भावितबुद्ध्येति भावः) व्रीडानतैः = जुगुप्सितवृत्तान्तश्रवणादिति भावः । नृपैः = देशान्तरस्थैर्भूपालैः। कृच्छ्रेण = दुःखेन। प्रपन्नः = आप्तोक्तत्वात्कथंचिद्विश्वस्त इत्यर्थः। पृथिव्याम् = भूमौ। वितानभूतम् = उल्लोचोपमितम्। यद्वा वितानभूतं वितानसमम् = उल्लोचतुल्यमिति यावत्। दिग्विकीर्णम् = दिगन्तलग्नम्। वितानमपि दिगन्तलग्नमितिभावः। विततम् = प्रथितम्। यशः = कीर्त्तिम्। समूहन्निव = सङ्कोचयन्निव। अरातिपरिभूतस्य कुतः कीर्त्तिरिति भावः॥ ४२॥

वीर्यावदानेषु कृतावमर्षस्तन्वन्नभूतामिव संप्रतीतिम्। कुर्वन्प्रयामक्षयमायतीनामर्कत्विषामह्न इवावशेषः॥ ४३॥

वीर्याण्येव = बलान्येव। अवदानानि = प्रशस्तकर्माणि। तेषु। कृतावमर्षः = कृतास्कन्दनः। पुराकृतपराक्रमजातान्यपिप्रमृजन्नित्यर्थः। सम्प्रतीतिम् = ख्यातिम्। अभूताम् = अविद्यमानामिव। तन्वन् = कुर्वन्। अह्नोऽवशेषः = दिनान्तः। अर्कत्विषामिव = सूर्यदीप्तिमिव। आयतीनाम् = उत्तरकालानाम्। प्रयामक्षयम् = दैर्घ्यनाशम्। कुर्वन् = विदधन्निति॥ ४३॥

प्रसह्य योऽस्मासु परैः प्रयुक्तः स्मर्त्तुं न शक्यः किमुताधिकर्त्तुम्। नवीकरिष्यत्युपशुष्यदार्द्रः स त्वद् विना मे हृदयं निकारः॥ ४४॥

परैः = अरिभिः। अस्मासु = पाण्डवेषु। प्रसह्य = बलात्।

प्रयुक्तः = आचरितः। यो निकारः = पारिभवः । क्लेशाकर्षण-रूपास्तिरस्कार इतियावत् । स्मर्तुम् = स्मरणाय। नशक्यः = नो सोढुमर्हः । अधिकर्तुम = अनुभावितुम। किमुत = अतीव। सः असौ निकारः । त्वद्विना=त्वयाविना । आर्द्रः सन् = क्लिन्नःसन् । नवीकरिष्यति = नूतनी भविष्यतीत्यर्थः । उपशुष्यत् = त्वयाविना शुष्कमिति भावः । मन्मथमर्द्दाणयाः । हृदयम् = स्वान्तम् ; नवीकरिष्यति = आर्द्रीकरिष्यति ४४

प्राप्तोऽभिमामव्यसनादमह्य दन्तीवदन्तव्यसनाद्विकारम् । द्विषद्प्रतापान्तरितोरुतेजाःशरद्घनाकीर्णइवादिरह्नः ॥ ४५ ॥

अभिमानस्य = दर्पस्य । व्यसनात् = भ्रंशात् । दन्तव्यसनात् = रदभङ्गात् । दन्तीव = करीव । असह्यम् = अतीव । विकारम् = वैरूप्यंप्राप्तः । द्विषत्प्रतापेन = शत्रूणां तेजसा । अन्तरितम् = तिरस्कृतम् । उरुतेजः = प्रतापो यस्यसतथाक्त-अतएव । शरद्घनाकीर्णः = शरदृतुमेघच्छन्नः । अह्नः = दिवसस्य । आदिः = प्रत्यूषइव स्थितः । तद्वदेवाप्रत्याभिज्ञायमानइत्यर्थः ॥ ४५ ॥

सव्रीडमन्दैरिवनिष्क्रियत्वान्नात्यर्थमस्त्रैरवभासमानः । यशःक्षयक्षीणजलार्णवाभस्त्वमन्यमाकारमिवाभिपन्नः ॥ ४६ ॥

निष्क्रियत्वाद् = अर्थक्रियाशून्यत्वाद् । सव्रीडमन्दैरिव = सव्रीडैरतएवमन्दैरपटुभिरेवास्थितैरित्युत्प्रेक्षा । अस्त्रैः = प्रहरणैः । अत्यर्थम् = अतिशयम् । नाऽवभासमानः = न प्रकाशमानः (पूर्वंतुनैवमिति भावः) किन्तु । यशःक्षयाद् =

कीर्तिनाशहेतोः । क्षीणजलः = नष्टतोयः । योऽर्णवपल्वलाभः = तत्सदृशः । त्वम् = भवानर्जुनः । अन्यम् = इतरम् । आकारम् = स्वरूपम् । अभिपन्नः = प्राप्तइव । स्थितः ॥ ४६ ॥

दुःशासनामर्षरजो विकीर्णैरेभिर्विनाथैरिव भाग्यनाथैः । केशैः कदर्थीकृतवीर्यसारः कच्चित् स एवासि धनञ्जयस्त्वम् ॥ ४७ ॥

दुःशासनस्य = दुर्योधनकनीयसो भ्रातुः । आमर्षः = आमर्षणमाकर्षणं स एव । रजः = धूलिः (मालिन्यहेतुत्वादिति भावः) तेन । विकीर्णैः = विक्षिप्तैः । अतएव । विनाथैरिव = स्थितवतां युष्माकममत्त्वपायत्वादनाथैरिव स्थितैः । भाग्यनाथैः = दैवमात्रशरणैः । एभिः = परिदृश्यमानैः । केशैः = कचैः । कदर्थीकृतौ = गर्हार्थीकृतौ । वीर्यसारौ = शौर्यबले । यस्य स तथोक्तः । त्वम् = भवान्पार्थः । सः = असावेव । धनञ्जयोऽसि = अर्जुनोऽसि कच्चित् ॥ ४७ ॥

स क्षत्रियस्त्राणसहः सतां यस्तत् कार्मुकं कर्मसु यस्य शक्तिः । वहन् द्वयीं यद्यफलेऽर्थजाते करोत्यसंस्कारहतामिवोक्तिम् ॥ ४८ ॥

स क्षत्रियः = असौ राजन्यः । यः सताम् = सज्जनानाम् । त्राणसहः = रक्षणक्षमः । तत् = अदः । कार्मुकम् = धनुः । यस्य = कार्मुकस्य । कर्मसु = रक्षणक्रियासु । शक्तिः = सामर्थ्यमस्ति । एवं स्थिते । यदि = चेत् । द्वयीम् = द्विविधाम् । उक्तिम् = कथनम् । अफले = पूर्वोक्तान्वयत्वार्थशून्ये । अर्थजाते = स्वाभिधेयसामान्यजातिमात्र इत्यर्थः । वहन् = वर्त्तमानः । असंस्कारहताम् = अव्युत्पत्तिदूषितामिव । करोति = कुरुते ॥ ४८ ॥

वीतौजसः सन्निधिमात्रशेषा भवत्कृतां भूति-मपेक्षमाणाः । समानदुःखा इव नस्त्वदीयाःसरूपतां पार्थ ! गुणा भजन्ते ॥ ४९ ॥

हे पार्थ ! = अर्जुन ! । वीतौजसः = निष्प्रभाः । सन्निधिमात्रशेषाः = सत्तामात्रावशिष्टाः । भवत्कृताम् = भवता करिष्यमाणाम् । भूतिम् = अभ्युदयम् अपेक्षमाणाः = अपेक्षां कुर्वाणाः । त्वदीयाः = तावकीनाः । गुणाः = शौर्याणि । समानदुःखाः = समदुःखभाजइव । नः = अस्माकम् । सरूपताम् = वीतौजस्त्वादि साधर्म्यम् । भजन्ते = सेवन्ते ४९

आक्षिप्यमाणं रिपुभिः प्रमादान्नागैरिवालूनसटंमृगेन्द्रम् । त्वांधूरियं योग्यतयाधिरूढादीप्त्यादिनश्रीरिव तिग्मरश्मिम् ॥ ५० ॥

प्रमादात् = अनवधानतायाः (प्रज्ञाविहीनत्वात्) न तु दौर्बल्यादिति भावः । रिपुभिः = शत्रुभिः । आक्षिप्यमाणम् = अधिक्षिप्यमाणम् । अतएव प्रमादात् नागैः = गजैः । आलूनसटम् = आक्षिप्तकेसरम् । मृगेन्द्रम् = सिंहमिव स्थितम् त्वाम् = भवन्तमर्जुनम् । इयम् = एषा । धूः = कार्यभारः । तिग्मरश्मिम् = सूर्यम् । दीप्त्या = प्रकाशेन । दिनश्रीरिव = दिवसशोभेव । योग्यतया = निर्वाहकतया । अधिरूढा = आरूढवती ॥ ५० ॥

करोति योऽशेषजनातिरिक्तां संभावनामर्थवतींक्रियाभिः । संसत्सुजाते पुरुषाधिकारे न पूरणीं समुपैति संख्या ॥ ५१ ॥

यः = पुरुषः। अशेषजनात् = इतरनरात्। अतिरिक्ताम् = अधिकाम्। सम्भावनाम् = योग्यताम्। क्रियाभिः = चरित्रैः। अर्थवतीम् = सफलाम्। करोति = विदधाति। तम् = जनम्। संसत्सु = सभासु। पुरुषाधिकारे = योग्यपुरुषगणनाप्रस्तावे। जातेसति। पूरणीसंख्या = द्वित्वादिगणना। न समुपैति = नहि प्राप्नोति। अद्वितीयो भवतीत्यर्थः॥ ५१॥

प्रियेषु यैः पार्थ ! विनोपपत्तेर्विचिन्त्यमानैः क्लममेति चेतः। तव प्रयातस्य जयाय तेषां क्रियादघानां मघवा विघातम्॥ ५२॥

हे पार्थ ! = भो अर्जुन !। प्रियेषु = अस्मासु विषये। उपपत्तेः = कारणात्। विनैव = ऋतएव। विचिन्त्यमानैः = अकस्मादेवाशङ्क्यमानैः। यैः = अघैः। चेतः = चित्तम्। क्लमम् = खेदम्। एति = प्राप्नोति। जयाय = जेतुम्। प्रयातस्य = प्रगतस्य। तव = भवतःसम्बन्धिनाम्। तेषाम् = अमीषाम्। अघानाम् = व्यसनानाम्। मघवा = इन्द्रः। विघातम् = निवारणम्। क्रियात् = करोतु॥ ५२॥

मागाश्चिरायैकचरः प्रमादं वसन्नसंबाध शिवेऽपि देशे। मात्सर्यरागोपहतात्मनां हि स्खलन्ति साधुष्वपि मानसानि॥ ५३॥

असम्बाधः = असङ्कटः (विजन इत्यर्थः) शिवः = निर्बाधः। अस्मिन्नसंबाध शिवेऽपि देशे। चिराय = चिरम्। एकचरः = एकाकी। वसन् = निवासं कुर्वन्। प्रमादम् = अनवधानताम् (दौर्बल्यम्) मागाः = मागमः। मात्सर्यम् = द्वेषः। रागः = स्नेहः। ताभ्याम्। उपहतात्मनाम् =

रागद्वेषदूषितस्वभावानाम्। मानसानि = मनांसि।साधुषु = सज्जनेष्वपि विषये। स्खलन्ति = विकुर्वते हि ॥ ५३ ॥

तदाशु कुर्वन् वचनं महर्षेर्मनोरथान्नः सफलीकुरुष्व। प्रत्यागतं त्वास्मि कृतार्थमेव भुजोपपीडं परिरब्धुकामा ॥ ५४ ॥

तद् = तस्माद्धेतोः। आशु = शीघ्रम्। महर्षेः = व्यासस्य। वचनम् = वाक्यम्। कुर्वन् = विदधन् (तपस्यन्नित्यर्थः) नः = अस्माकम्। मनोरथान् = आशाः। सफलीकुरुष्व = अरिनिर्यातनेनास्मान् प्रतिष्ठापयेत्यर्थः। कृतार्थम् = कृतकृत्यम्। प्रत्यागतम् = प्रत्यायातमेव। त्वा = त्वाम्। भुजोपपीडम् = बाहूपपीडम्। परिरब्धुकामास्मि = ग्रहीतुमिच्छामीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

उदीरितां तामिति याज्ञसेन्या नवीकृतोद्ग्राहितविप्रकाराम्। आसाद्य वाचं स भृशं दिदीपे काष्ठामुदीचीमिव तिग्मरश्मिः ॥ ५५ ॥

सः = असावर्जुनः। इति = इत्थम्। याज्ञसेन्या = द्रौपद्या। उदीरिताम् = उक्ताम्। नवीकृतः = पुनरुद्घाटनेन तथा प्रत्यायितः। अतएव। उद्ग्राहितः = मनासिनिधापितश्च। प्रकारः = परिभवः। यया सा, ताम् = अमुम्। वाचम् = वचनम्। आसाद्य = आकर्ण्येत्यर्थः। उदीचीं काष्ठाम् = उत्तरादिशम्। तिग्मरश्मिरिव = भानुरिव। भृशम् = अत्यर्थम्। दिदीपे = जज्वाल। चुक्रोधेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

अथाभिपश्यन्निव विद्विषः पुरः पुरोधसारोपितहेतिसंहतिः। बभार रम्योऽपि वपुः सभीषणं गतः क्रियामन्त्र इवाभिचारिकीम् ॥ ५६ ॥

अथ = अनन्तरम् । विद्विषः = अरीन् । पुरः = अग्रे । अभिपश्यन् = समन्तादालोकमान इवस्थितः । तथा । पुरोधसा = पुरोहितेन । धौम्येनारोपिता = समन्त्रमाहिता । हेतिसंहतिः = आयुधकृपाळो यस्य सतथोक्तः = अर्जुनः । रम्यः = सौम्यः सन्नपि । अभिचारः = परहिंसा । प्रयोजनं यस्याः साभिचारिकी ताम् । क्रियाम् = कार्यम् । गतः = प्राप्तः । मन्त्रइवरम्यः = प्रकृत्यारमणीयः । भीषणम् = भयानकम् । वपुः = शरीरम् । बभार = कृतवानित्यर्थः॥५६॥

अविलङ्घ्य विकर्षणं परैः प्रथितज्यारवकर्म कार्मुकम्। अगतावरिदृष्टिगोचरं शित निस्त्रिंशयुजौ महेषुधी ॥ ५७ ॥

परैः = अरिभिः । अविलङ्घ्यम् = अनतिक्रमणीयम् । विकर्षणं यस्य तत् = अमोघकर्षणमित्यर्थः । प्रथितः = ख्यातः । ज्यारवः = गुणध्वनिः । कर्म = वाणमोक्षणादिकं च यस्य तत् । कार्मुकम् = धनुश्चोद्वहन् । अरीणाम् = शत्रूणाम् । दृष्टिगोचरम् = दृष्टिपथम् । अगतौ=अनुपायौ । आहवेष्वनिवर्त्तित्वादस्येतिभावः । निर्गतास्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशःखङ्गः । तेन शितेन = तीक्ष्णेन युक्त इति । शितनिस्त्रिंश युजौ । महेषुधी = दीर्घ निषङ्गौ ॥ ५७ ॥

यशसेव तिरोदधन् मुहुर्महसागोत्रभिदायुधक्षतीः। कवचं च सरत्नमुद्वहन्ज्वलितज्योतिरिवान्तरंदिवः ॥ ५८ ॥

गोत्रभिदः = इन्द्रस्य । आयुधक्षतीः = वज्रप्रहाररन्ध्राणि । महसा = स्वकान्त्या । यशसेव = मूर्तयाकीर्त्येव । मुहुः = भूयः । तिरोदधन् = आच्छादयन् । सरत्नम् =

रत्नसहितम् । अतएव । ज्वलितज्योतिः = दीप्ततारकम् । दिवोऽन्तरम् = नभोमध्यमिवावस्थितम् । कवचम् = वर्मच । उद्वहन् = उत्थापयन् ॥ ५८ ॥

अलकाधिपभृत्यदर्शितं शिवमुर्वीधरवर्त्म संप्रयान् । हृदयानि समाविवेशस क्षणमुद्बाष्पदृशां तपोभृताम् ॥ ५९ ॥

सः = असावर्जुनः । अलकाधिपभृत्येन = यक्षेण । दर्शितम् = प्रकटितम् । अतः । शिवम् = निर्बाधम् । उर्वीधरवर्त्म = हिमवन्मार्गम् प्रति । सम्प्रयान् = प्रगच्छन । क्षणाम् = अल्पकालम् । उद्बाष्पदृशाम् = वियोगदुःखात् साश्रुनेत्राणाम् तपोभृताम् = द्वैतवननिवासिनांतपस्विनाम् । हृदयानि = मनांसि । समाविवेश = खेदयामासेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

अनुजगुरथ दिव्यं दुन्दुभिध्वानमाशाः
सुर कुसुम निपातै र्व्योम्नि लक्ष्मी र्वितेने ।
प्रियमिव कथयिष्यन् नालिलिङ्गस्फुरन्ती
भुवमनिभृतवेला वीचिबाहुःपयोधिः॥६०॥

अथ = अनन्तरम् । आशाः = दिशः । दिविभवं दिव्यम् = सुन्दरम् (दिगादिभ्योयत्) दुन्दुभिध्वानम् = बृहड्ढक्कारवम् । अनुजगुः = अनुदध्वनुः । व्योम्नि = आकाशे । सुरकुसुमनिपातैः = देवपुष्पवर्षणैः । लक्ष्मीः = श्रीः । वितेने = अतनिष्ट । अनिभृताः = चञ्चलाः = वेलायाम् = समुद्रकूले यावीचयस्ता एवबाहवो भुजायस्य सतथोक्तः । पयोधिः = समुद्रः । स्फुरन्तीम् = उल्लसन्तीम् । हर्षात्स्पन्दमानांच । भुवम् = पृथिवीम् । प्रियम् = इष्टम् । भारावतारणरूपम् । कथयिष्यन्निव = वक्तुमिवेत्यर्थः । आलिलिङ्ग = आलिङ्गितवान् ॥ ६० ॥ मालिनीवृत्तम् ॥

इति तृतीयःसर्गः

परीक्षोपयोगिप्रश्नाः–१६०६ ई०

व्याकरणे

१–हरेऽव, गवेन्द्रः, तच्छिवः, भोदेवाः, भगोनमस्ते, मनोरथः एतानिसाधयत।

२–सख्युः, क्रोष्टुः, दधानि, धुक्षु, मघोनः, महान्, अस्याः, एषां सिद्धिः।

३–बभूव, राजतुः, अधिजगे, जुहुधि, गृहाण, एषां सिद्धि-प्रकारः प्रदर्शनीयः।

४–राजयुध्वा, हित्वा, अनश्वः, चित्रगुः, वैयाकरणः, ताव-कीनः, एषां साधुत्वं विग्रहवाक्यानि च ब्रूत।

५–पचन्ति, सर्पिका, सुमुखी एषां सिद्धिं प्रदर्शयत॥

तर्क संग्रहे–

१–पृथिव्याः किंलक्षणम्, पार्थिव मिन्द्रियंचाकिम्–

२–रसः कतिविधः कुत्रचकीदृशः किञ्चतल्लक्षणम्–

३–स्मृतेर्लक्षणम्, तत्रत्यपदानां कृत्यं चोच्यताम्.

४–असमवायिकारणस्य लक्षणमुदाहरणञ्चोच्यताम्

५–घटरूपस्य साक्षात्कारः केनेन्द्रियेणभवतिकश्चतत्र सन्निकर्षः

६–उपाधेर्लक्षणमुदाहरणञ्चोच्यताम्,

श्रुतबोधे–

१६, १३, ३८, १८, श्लोकलक्षणम्

रघुवंशे

सर्ग	श्लोक संख्या
२	२०
३	४३, ६८
४	४३
५	१३, ६५

रामायणे ४९, ७०, ८८

महाभारते १७, ४०, ९४